
ΟΙ ΙΔΕΕΣ
άριθμ. 25

Zygmunt Bauman, *Alone Again: Ethics after Certainty*, Demos, Λονδίνο 1994

ZYGMUNT BAUMAN

KAI ΠΑΛΙ MONOI:
Η ΗΘΙΚΗ ΜΕΤΑ ΤΗ
ΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑ

Μεταγραφή
ΡΙΚΑΣ ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ – ΚΩΣΤΑ ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ

ISBN: 978-960-6870-25-5

Ψηφιακή άναπαραγωγή τής πρώτης έκδοσης (1998), έκδόσεις
ΕΡΑΣΜΟΣ, Μαυρομιχάλη 133, 114 72 Αθήνα, τηλ.: 210 6436670

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΡΑΣΜΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ	9
Εισαγωγή	15
'Η έμφανιση τοῦ Ὁρθοῦ Λόγου	17
'Αποσπασματικότητα καὶ ἀσυνέχεια	29
'Η ιδιωτικοποίηση τῆς κοινῆς μοίρας	36
Οι ἀνεπάρκειες τῆς κοινότητας	45
Κίνδυνοι καὶ ὅρια	49
'Η νέα ἡθική σὲ ἀναζήτηση νέας πολιτικῆς	54
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	61

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Στά πρώτα παιδικά μου χρόνια άγοράζαμε γάλα από έναν μακρινό συγγενή της μητέρας μου που έτρεφε λίγες άγελάδες σέ ενα κοντινό χωριό της Θεσσαλονίκης. Τό γάλα μᾶς τό έφερνε σπίτι κάθε πρωί και καθώς τό άδειαζε στό καταφολάκι της μητέρας μου της διηγούνταν τά νέα διαφόρων συγγενιών και φίλων οικογενειών και μάθαινε τά δικά μας. Όταν άπαγορεύτηκε ή πώληση τοῦ χύμα γάλατος, ό γαλατάς μας άρχισε νά πουλά τό γάλα που παρήγαγαν οι άγελάδες του στή συνεταιριστική έταιρεία ΑΓΝΟ και ό ίδιος άρχισε νά διανέμει τό γάλα της έταιρείας. Οι πρωινές συνομιλίες δέν διακόπηκαν όλλα έλαττώθηκαν, άφοι τώρα μπορούσε άπλως νά άφήνει τό γυάλινο – έπιστρεφόμενο– στήν άρχη και άργοτερα πλαστικό –μᾶς χοήσεως– μπουκάλι έξω από τήν πόρτα τοῦ διαμερίσματός μας. Κάποτε, και ή διανομή αύτή σταμάτησε. Σήμερα πάλι άγοράζουμε τό γάλα από τό σούπερ μάρκετ και άνταλλάσσουμε –άν άνταλλάσσουμε– λίγες τιτακές κουβέντες μέ τίς χειρίστριες τῶν ταμειακῶν μηχανῶν που όλλαζον συχνά. Έλαχιστα θά μᾶς έκπλήξει ή άντακατάστασή τους από ρομπότ ίκανά νά χειρίζονται τό περιορισμένο λεξιλόγιο που άπαιτεται γιά τήν άπλη οικονομική συναλλαγή που γίνεται στήν έξοδο τοῦ σούπερ μάρκετ.

Πᾶς φτάσαμε ώς έδω, στά πρόθυρα τής όλικής έκλειψης τοῦ προσώπου;

Ό Σίγκμουντ Μπάουμαν, ό έβραϊκής καταγωγής καθηγητής τής κοινωνιολογίας στό πανεπιστήμιο τοῦ Leeds, ύποστηρίζει¹ ότι τούτη ή σταδιακή κατάργηση τοῦ προσώπου άποτελεῖ ένα βασικό χαρακτηριστικό τῶν νεώτερων χρόνων, ή έλευση τῶν όποιων συνοδεύεται από τή γραφειοκρατική, δρθολογι-

1. Βλ. Z. Bauman, «Effacing the Face: On the Social Management of Social Proximity», *Theory and Society*, 7 (1990) σα. 5-38.

κή όργάνωση της κοινωνίας, τήν αύτονόμηση της οίκονομικής δραστηριότητας από την υπόλοιπη ζωή τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆ μεγάλῃ ἀνάπτυξῃ τῆς τεχνολογίας.

Η γραφειοκρατική όργάνωση βασίζεται στήν πιστή ἐκτέλεση κάποιας καθορισμένης διαδικασίας τήν όποια μπορεῖ νά ἐμποδίζει ή μή ἐλέγχει συναισθηματική ζωή τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν. Ἐπακόλουθα, ή σύχρονη όργάνωση τῆς κοινωνίας είναι τόσο όρθιολογική ὅσο είναι ἀ-πρόσωπη. Η αὐτονομημένη οίκονομική δραστηριότητα, πάλι, ἀποσκοπεῖ πρωτίστως στήν ἐπίτευξη τοῦ μεγαλύτερου δυνατοῦ κέρδους, παραμερίζει τίς διαπροσωπικές σχέσεις καὶ ἀπαιτεῖ ἀπό τοὺς ἀνθρώπους πίστη μόνον στοὺς σκοπούς τῆς ἐπιχείρησης. Καὶ η γραφειοκρατική όργάνωση καὶ ὁ κόσμος τῶν ἐπιχειρήσεων εύνοοῦνται ἀπό –καὶ εὐνοοῦν– ἔναν κοινωνικό χῶρο ὃπου οἱ ἀνθρώποι συναντοῦνται ως ἄγνωστοι, δίχως πρόσωπα. Μέ τή σειρά τῆς, η τεχνολογική ἀνάπτυξη ἐπιτρέπει τήν ὄλοένα καὶ μεγαλύτερη ἴκανότητα δράσης ἐξ ἀποστάσεως καὶ περιορίζει δυναμικά τίς περιπτώσεις ὃπου η ἀμεση θέαση τοῦ προσώπου τοῦ ἄλλου είναι ἀπαραίτητη. Ἐμπνεόμενος ἀπό τήν ηθική φιλοσοφία τοῦ Ἐμμανουέλ Λεβινάς,² σύμφωνα μέ τήν όποια η ηθική στάση συνίσταται στήν ἀνευ ὄριων καὶ ὄρων εύθυνη γιά τόν ἄλλον, πηγή καὶ φυσικός ἀποδέκτης τῆς όποιας είναι τό πρόσωπο τοῦ ἄλλου, ὁ Μπάουμαν δέλεπε τὸν κοινωνικό χῶρο πού δημιουργεῖται ἔτοι ως φιλικά «ἀνήθικο».³

Σταδιακά, ὁ χῶρος αὐτός καλύπτει ὅλους τοὺς τόπους τῆς ἀνθρώπινης συνεύρεσης. Σέ αὐτόν οἱ ἀνδρες καὶ οἱ γυναικες μετατρέπονται σέ εἰπλαστες «μονάδες» πού ἐπιδίδονται ἐλεύθερα στό κυνήγι τῶν εὐκαιριῶν πού παρέχει η σύγχρονη ζωή.

2. Ελ. κυρίως Emmanuel Levinas, 'Ολότητα καὶ Απειρο, μτφρ. Κωστή Παπαγιάρη, 'Αθήνα, Έξαντας, 1989, σσ. 235-280.

3. 'Ακραί παράδειγμα τέτοιου «ἀνήθικου χώρου» ἀποτελεῖ ἐκεῖνος μέσα στόν διοῖν συντελέστρικο τό 'Ολοκαύτωμα, δια σχετικά Z. Bauman, *Modernity and the Holocaust*, Καΐμπριτζ, Polity Press, 1989.

στό κυνήγι αὐτό, η ταύτιση μέ ἔνα ἐπάγγελμα, τό φίξωμα σ' ἔναν τόπο, ὁ μακρόχρονος ἀγαπητικός δεσμός ἀποτελοῦν ἐμπόδια. Οι νομάδες τῶν ὑστερων νεώτερων χρόνων ἀπολαμβάνουν τήν ἐλευθερία πού προσφέρει η ηθική ἀδιαφορία, ἀλλά καταργοῦνται ως ἡθικά ὑποκείμενα: δέν αἰσθάνονται ὑπεύθυνοι γιά τόν ἄλλον καὶ δέν ἀναμένονται καὶ ἐκεῖνος ὑπεύθυνος γι' αὐτούς. Οι ἀνθρώποι ζοῦν δίπλα-δίπλα, ἀλλά χωριστά: ίδιωτες, παῖκτες σ' ἔνα παιχνίδι πού δέν γίνεται ἐμφύλιος πόλεμος μόνον καὶ μόνον ἐπειδή τό κράτος φροντίζει νά γίνονται σεβαστοί κάποιοι ἐλάχιστοι κανόνες.

Η ίδιωτευση γίνεται ό κυριάρχος τρόπος ζωῆς. Η διαφρετικότητα τῆς μοίρας τοῦ καθενός μας δυσκολεύει τή συστράτευση γύρω ἀπό κοινούς σκοπούς. (Είναι χαρακτηριστικό ὅτι οι περισσότερες ἀπό τίς κινήσεις πολιτῶν πού δημιουργοῦνται στρέφονται ἀπλῶς ἐνάντια σέ κάτι καὶ συνήθως ἔξαφανίζονται μαζί μέ τά φῶτα τῆς τηλεόρασης πού καταγράφει τή γένεσή τους η τήν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ τους, πού συχνά δέν είναι παρά η ἐγκατάσταση τοῦ σκοπιδότοπου στή διπλανή γειτονιά η τό νά «σφυρίζονται τά δρεπάνια στ' ἄλλο χωράφι» (Σεφέρης).

Σέ μία τέτοια κατάσταση γενικευμένης ίδιωτευσης ὄλοένα πό αὐτονότητη καὶ πειστική γίνεται η ἀντίληψη ὅτι οἱ ἀνθρώποι μποροῦν νά είναι ηθικοί μόνον ἐφόσον δρίσκονται ὑπό τήν κυριαρχία τοῦ κράτους, μόνον ἐφόσον ὑπακοῦν στούς νόμους του πού ἐγγυῶνται τήν «πολιτισμένη» κοινωνική ζωή καὶ κρατοῦν μακριά τό «ἄλλο» τῆς, τή ζούγκλας καὶ ὅτι, ἀλλιώς, δύνται ἔρμαια τῶν παρόρμησεών τους, τῶν ἀπρόβλεπτων συναισθημάτων τους καὶ τῶν προσωπικῶν τους συμφερόντων στρέφονται ό ἔνας ἐνάντια στόν ἄλλον. "Οσο γιά τή «φωνή τῆς συνείδησης», αὐτή δέν είναι παρά η ἐσωτερόκευση τῶν ἐπιταγῶν τοῦ νόμου, καὶ δέδαια δέν ἀπορρέει ἀπό τήν ἐγγενῆ εύθυνη τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στό πρόσωπο τοῦ συνανθρώπου του.

Ωστόσο, στό «τέλος» της έποχής πού όνομάζουμε μοντέρνα, έκπληκτη ή κοινωνία βλέπει ότι οι νόμοι της και τό έκπαιδευτικό της σύστημα, οι μηχανισμοί πού έχει θεωροθετήσει για νά εξεργίσει τόν άκοινωνικό άνθρωπο, δέν έμποδίζουν τήν έμφανιση της «ξούγκλας» στούς δρόμους τῶν πόλεών της.

Η συνηθέστερη «συντηρητική» πρόταση γιά τήν άντιμετώπιο της κατάστασης αὐτῆς είναι ή έπιστροφή στήν οίκογένεια, τή θρησκεία και τά αυτοτρόπερα μέτρα καταστολής. Άλλα τό κλείσιμο στήν οίκογένεια έπιτείνει τήν ίδιωτευση και ή έπιστροφή στή θρησκεία, τίς περισσότερες φορές, όδηγει σέ παλαιές και νέες αύταρχικές όρθοδοξίες. Κανένας κύκλος δέν μπορεῖ νά περικλείει πά στά σημά του τόν μοντέρνο άνθρωπο, «τόν ύπνοβάτη τοῦ ἀπείρου» (X. Μπρόχ). Ή δέ όλοένα και μεγαλύτερη ταύτιση της ήθικής μέ τή νόμιμη συμπεριφορά έπιτρέπει στούς κατασταλτικούς κρατικούς μηχανισμούς νά παρουσιάζονται ώς ή μοναδική άσπιδα άπεναντι στήν «τηλεγενή» έγκληματικότητα πού οι άσφαλισμένες κατά τής κλοπής τηλεοράσεις μας προδιάλλουν στό έσωτερικό τῶν σπιτιῶν μας τά όποια προστατεύονται άπό τά όλοένα και πό «εύφυη» άσφαλιστικά συστήματα πού έπινοεί ή «ιδιωτική πρωτοβουλία».

Μία πρόταση πού δρίσκει άπιχηση και στή δεξιά και στήν άριστερά είναι ή άνασύσταση τοῦ πνεύματος της κοινότητας. Ωστόσο, ή κοινότητα άπαιτει άπό τά μέλη τής τήν άπόλυτη νομιμοφροσύνη, και ή λογική της δέν μπορεῖ νά ξεφύγει άπό τή λογική τοῦ «έμεις και οι ἄλλοι». Άκομη και στήν ύποτιθέμενη «χρυσή έποχή» τους, ή όποια γοητεύει τούς ύποστηριχτές τοῦ κοινοτισμοῦ, οι κοινότητες άναγνώριζαν ώς πρόσωπα μόνον τά μέλη τους. «Οπως χαρακτηριστικά γράφει ό Μπάουμαν, οι κοινότητες άκομη και άν δέν διέθεταν άστυνομία, διέθεταν στρατό.

Πι προτείνει ό Μπάουμαν, στούς άντρες και στίς γυναικες πού έναντιώνονται στίς έπιλογές τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ και

ἀρνοῦνται νά γίνουν συνένοχοι στήν πολιτική του πού καταδικάζει τήν πλειονότητα τῶν άνθρωπων στήν άθλιότητα; Σέ δσους και ίσσες άμφισσητοῦν τό «ξαναγράψιμο» τής κοινωνίας ώς μέθοδο δημιουργίας τοῦ νέου «ήθικον» άνθρωπου – μέθοδος πού πολλές φορές σέ αὐτόν τόν αιώνα άδηγησε στό «οιδήσιμο» έκατομμυρίων σέ στρατόπεδα συγκέντρωσης. Σέ δσους και ίσσες στέκονται κριτικά άπεναντι στόν μοντερνισμό, άλλα δέν διολισθαίνουν στή φαντασίαση τής «χαμένης όλότητας»;

Μέ πλήρη έπίγνωση τής άβεβαιότητας πού ένέχει ή πρότασή του, ό Μπάουμαν μᾶς προτείνει νά έπωμιστοῦμε ξανά τήν εύθυνη άπεναντι στό πρόσωπο τοῦ συνανθρώπου μας. Ή εύθυνη αὐτή δέν μπορεῖ παρά νά συνεπάγεται τήν έναντιση σέ κάθε πολιτική, τεχνολογία, θεαμό ή δραστηριότητα πού εύνοει τήν κατάργηση τοῦ προσώπου τοῦ άλλου. Και ή πολιτική στάση πού έτσι προκύπτει δέν μπορεῖ παρά νά άποσκοπεῖ στήν έξαπλωση τής άμεσης δημιουρατίας, τήν άμφισσή τησ τῶν βεβαωτήτων τοῦ έργαλειακοῦ-τεχνοκρατικοῦ λόγου, τόν περιορισμό τής οίκονομικής σφαίρας, τόν σεβασμό τοῦ πολιτισμοῦ –δηλαδή τοῦ τόπου, τοῦ χρόνου και τοῦ τρόπου– τῶν άλλων. Μιά πολιτική στάση πού δέν θά δίσταξα νά τή χαρακτηρίσω άριστερή.

ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΜΟΝΟΙ: Η ΗΘΙΚΗ ΜΕΤΑ ΤΗ ΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑ

‘Η έποχή μας στοχάζεται μέση όρους του «γνωρίζω πώς νά τό κάνω», άκριμη και θταν δέν ύπάρχει τίποτα νά γίνει.

ΚΑΡΛ ΓΙΑΣΠΕΡΣ

Σήμερα, μποροῦμε νά κάνουμε ό,τι θέλουμε και τό έρωτημα πού άπομένει είναι τί θέλουμε. Στό τέλος της πορείας μας, στεκόμαστε έκει όπου κάποτε στάθηκαν ο Άδαμ και η Εύα. Αύτο, που άντιμετωπίζουμε τώρα δέν είναι παρά τό ζήτημα της ήθικής.

ΜΑΞ ΦΡΙΣ

Εισαγωγή

‘Ο μεγάλος Δανός θεολόγος και φιλόσοφος της ήθικής Kund Logstrup, έγραψε: «Είναι χαρακτηριστικό της άνθρωπινης ζωῆς ότι έμπιστεύμαστε ό εնας τὸν ἄλλο... Μόνο σε είδικές περιστάσεις δυσπιστούμε ἐκ τῶν προτέρων ἀπέναντι σέ εναν ξένο... Κατ’ ἀρχήν πιστεύουμε ό ενας τὸν λόγο τοῦ ἄλλου· κατ’ ἀρχήν έμπιστεύόμαστε ό ενας τὸν ἄλλον».

‘Ενας ἄλλος φιλόσοφος της θρησκείας, ο Λέων Σέστωβ, Ρώσος πρόσφυγας και καθηγητής στή Σορβόνη, δέν συμφωνεί: «Τό *Homo homini lupus* είναι ἔνα ἀπό τά πιό σταθερά ἀποφθέγματα της αἰώνιας ήθικής. Φοβούμαστε ότι μέσα στὸν κάθε πλησίον μας κρύβεται ἔνας λύκος... Εἴμαστε πολύ εὐάλωτοι, τόσο πολύ ἀδύναμοι, καταρρέουμε και καταστρέφουμε μέ τό παραμικρό. Πῶς νά μή φοβούμαστε!... Βλέπουμε μπροστά μας κινδύνους και μόνο κινδύνους...».

‘Ασφαλώς, δέν είναι δυνατόν νά έχουν δίκιο και ο Logst-

τηρ καὶ ὁ Σέστων. Ἡ μήπως εἶναι; Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀντιφάσκουν, ἀλλά μήπως ὅλοι μας δὲν παίρνουμε ἀντιφατικά μηνύματα ἀπό τὴν ἐμπειρία τῆς ἴδιας μας τῆς ζωῆς; Μερικές φορές δείχνουμε ἐμπιστοσύνη, ἄλλες φορές φοβούμαστε. Τίς περισσότερες φορές δὲν εἴμαστε βέβαιοι ἂν πρέπει νά δείξουμε ἐμπιστοσύνη καὶ νά καταθέσουμε τά ὅπλα ἡ ἀν πρέπει νά μυριστοῦμε τὸν κίνδυνο καὶ νά λάβουμε τὰ μέτρα μας – ἀλλά καὶ τότε ἀκόμη μπερδεύομαστε καὶ δὲν ξέρουμε τί νά κάνουμε. Τί γνωρίσαμε περισσότερο στή ζωή μας; Ἐμπιστοσύνη ἡ φόβος; Ἡ ἀπάντηση φαίνεται νά ἔξαρταται ἀπό τή ζωή πού ἔχουμε ζήσει.

Ο Logstrup γεννήθηκε καὶ πέθανε σέ μιά ησυχη, ἥρεμη καὶ εἰρηνική Κοπεγχάγη, ἐκεῖ ὅπου ἡ βασιλική οὐκογένεια ἔκανε ποδήλατο μαζί μέ τούς ὑπηκόους της. Ὄταν τελείωναν τή βόλτα τους, ἀφηγαν τά ποδήλατά τους στό πεζοδρόμιο ξέροντας ὅτι, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχαν κλέφτες, ὅταν τά ξαναχρειάζονταν θά τά ἔβρισκαν στήν ἴδια θέση. Ὁ Σέστων διώχθηκε ἀπό τό τσαρικό καθεστώς καὶ, ἐπειδή, εἶχε γεννηθεῖ σέ λάθος δόγμα, τοῦ ἀρνήθηκαν θέση στό πανεπιστήμιο· ἔπειτα κυνηγήθηκε καὶ ἔξοριστηκε ἀπό τὴν ἀντιτσαρική ἐπανάσταση ἐπειδή δίδασκε τό λάθος δόγμα, καὶ τέλος ἤπιε τό πικρό ποτήρι τῆς ἔξοριάς σέ ξένη χώρα. Οἱ δύο σοφοί ἀνδρες ἀναφέρονται σέ δύο βασιλιά διαφορετικές ἐμπειρίες. Οἱ γενικεύσεις τους ἀντιφάσκουν, ἀλλά τό ἴδιο συμβαίνει καὶ μέ τίς ζωές ἀπό τίς ὅποιες ἀντλοῦν τά συμπεράσματά τους.

Καὶ τοῦτο φαίνεται νά ισχύει γιά ὅλους μας. Γενικεύσουμε ἀνάλογα μέ ὅ,τι βλέπουμε. Ὅποτε λέμε «Οἱ ἀνθρώποι εἶναι ἔτοι ἡ ἀλλιῶς», ἐννοοῦμε τούς ἀνθρώπους πού ἔχουμε συναντήσει. Οἱ ἀνθρώποι διαμορφώνονται, παρακινοῦνται καὶ καθοδηγοῦνται ἀπό τὸν κόσμο στόν ὅποιο τυχαίνει νά κατοικοῦν. Ἀν τή μιά φορά λέμε ὅτι κάποιος μπορεῖ νά ἐμπιστεύεται τούς ἀνθρώπους καὶ τήν ἄλλη ὅτι οἱ ἀνθρώποι εἶναι ἐπικίνδυνοι λύκοι, καὶ ἀν καὶ οἱ δύο ρήσεις ἡγούν ὄρθες, ἡ τουλάχιστον ἐν μέρει ὄρθες, τότε φαίνεται ὅτι αὐτό πού οἱ ἀνθρώ-

ποι εἶναι –ἡ μοιάζουν νά εἶναι— ἔξαρταται ἐξ ὅλοκλήρου ἡ ἐν μέρει, ἀπό τὸν κόσμο στόν ὅποιο ἔοιν. Ἐπιπλέον, ἢν αὐτό πού σκεφτόμαστε ὁ ἔνας γιά τὸν ἄλλον ἀντικατοπτρίζει ὅ,τι εἴμαστε, εἶναι ἐπίσης ἀλήθεια ὅτι αὐτό πού εἴμαστε εἶναι ἀπεικόνιση ὅσων πιστεύουμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι γιά τὸν ἑαυτό μας. Ἡ εἰκόνα πού ἔχουμε ὁ ἔνας γιά τὸν ἄλλον, καὶ γιά ὅλους μαζί, ἔχει τήν ἀλλόκοτη ἰδιότητα νά αὐτο-ἐπιβεβαίωνται. Οἱ ἀνθρώποι πού ἀντιμετωπίζονται ως λύκοι τείνουν νά μοιάσουν μέ λύκους καὶ οἱ ἀνθρώποι πού ἀντιμετωπίζονται μέ ἐμπιστοσύνη τείνουν νά γίνουν ἄξιοι ἐμπιστοσύνης. Ἐχει σημασία τί σκεφτόμαστε ὁ ἔνας γιά τὸν ἄλλον.

Ποτέ δέν θά μάθουμε μέ βεβαιότητα ἃν οι ἀνθρώποι «καθεαυτοί» εἶναι καλοί ἡ κακοί (μολονότι θά συνεχίζουμε νά διαπληκτίζομαστε γύρω ἀπό αὐτό τό θέμα). Ἐχει ὅμως σημασία ἃν πιστεύουμε ὅτι εἶναι «βασικά» καλοί ἡ κακοί, ἡθικοί ἡ ἀνήθικοι, γιατί τούς ἀντιμετωπίζουμε ἀναλόγως. Καὶ, μάλιστα, ἔχει ἀκόμη μεγαλύτερη σημασία ἃν ἀποδίδουμε στούς ἀνθρώπους τήν ἵκανότητα νά ἔκφέρουν ἡθικές κρίσεις, καὶ κατά συνέπεια τούς θεωροῦμε ἡθικά ὑποκείμενα – πράγμα πού σημαίνει, ἀπομα ἱκανά νά φέρουν ὅχι μονάχα νομική, ἀλλά καὶ ἡθική εύθυνη, γιά τίς πράξεις τους.

‘Η ἐμφάνιση τοῦ Ὁρθοῦ Λόγου: Γραφειοκρατία καὶ Ἐπιχειρήσεις

Τό 1651, στό χάραμα τῆς ἐποχῆς πού ἀργότερα ὀνομάστηκε νεώτερη, ὁ Τόμας Χόμπις διατύπωσε τό ἀπόφθεγμα πού ἔμελλε νά καθοδηγήσει τή σκέψη καὶ τή δράση τῶν νεώτερων νομοθετῶν, παιδαγωγῶν καὶ ἡθικολόγων:

...ὅταν δέν ὑπάρχει κάποια ἔξουσία νά τούς ἐπιβληθεῖ, οἱ ἀνθρώποι δέν ἀπολαμβάνουν, (ἀλλά ἀντίθετα ὑπομένουν μέ δυσαρέσκεια) τήν παρουσία τῶν ἄλλων... Καὶ ἀκόμη

κι ὅταν φαίνεται, ὅτι οἱ ἄλλοι τούς περιφρονοῦν ἢ τούς ὑποτιμοῦν, αὐτοὶ ἀπό τή φύση τους πασχίζουν, ὅσοι τολμοῦν νά τό κάνουν (αὐτοὶ πού ἀνάμεσά τους δέν ἔχουν μιά κοινή ἔξουσία, νά τούς συγκρατεῖ), νά κερδίσουν τήν ἐκτίμηση ἑκείνων πού τούς περιφρονοῦν βλάπτοντας. [...] 'Ως ἐκ τούτου, εἰναι φανερό, ὅτι ἐνόσω οἱ ἄνθρωποι ζοῦν χωρίς μιά κοινή Ἐξουσία πού νά προκαλεῖ σέ ὅλους δέος, βρίσκονται ὑπό τό κράτος αὐτοῦ πού ὄνομάσαμε πόλεμο· ἔναν πόλεμο τοῦ κάθε ἄνθρωπου ἐνάντια σέ κάθε ἄνθρωπο...'

Τό μήνυμα ήταν σαφές: ἔάν ἐπιθυμοῦμε νά είναι οἱ ἄνθρωποι ἡθικοί, πρέπει νά τούς ἀναγκάσουμε νά είναι. Μόνον ὑπό τήν ἀπειλή τοῦ πόνου θά πάψουν οἱ ἄνθρωποι νά προκαλοῦν πόνο ὁ ἔνας στόν ἄλλο. Γιά νά σταματήσουν οἱ ἄνθρωποι νά φοβίζουν ὁ ἔνας τόν ἄλλο, θά πρέπει νά φοβοῦνται μιά δύναμη ἀνώτερη ἀπό αὐτούς.

Τό πόρισμα ήταν μιά ἀκόμη ἐντολή: δέν μπορεῖ κανείς νά στηρίξεται στίς παρορμήσεις τῶν ἀνθρώπων, στίς τάσεις τους και τίς προδιαθέσεις τους. Ἀντίθετα, τά πάθη τους (και ἔννοοῦνται ὅλα τά πάθη ἐκτός ἀπό τό πάθος γιά μιά καλύτερη ζωή, δηλαδή τό πάθος ἑκείνο πού ὁδηγεῖ ἀπό μόνο του στή λογική και τόν ὄρθο λόγο) πρέπει νά κεριζωθοῦν ἡ νά κατασταλοῦν. Ἀντί νά ἀκολουθοῦν τά συναίσθηματά τους, οἱ ἄνθρωποι πρέπει νά διδαχθοῦν —και ἄν είναι ἀνάγκη νά ὑποχρεωθοῦν— νά ὑπολογίζουν. Σέ ἔναν κόσμο ἡθικό, μονάχα ἡ φωνή τῆς λογικῆς πρέπει νά ἀκούγεται. Και ἔνας κόσμος ἡθικός.

*Ετσι λοιπόν προέκυψε, ὁ μεγάλος διχασμός πού ἔμελλε νά γίνει τό σῆμα κατατεθέν τῆς μοντέρνας ζωῆς: ὁ διχασμός ἀνάμεσα στή λογική και τό συναίσθημα, πού θεωρήθηκε ούσια και θεμέλιο ὅλων τῶν ἐπιλογῶν ζωῆς και θανάτου, ὅπως οι ἐπιλογές ἀνάμεσα στήν τάξη και τό χάος, τήν

πολιτισμένη ζωή και τόν πόλεμο ὅλων ἐναντίον ὅλων. 'Ο διχασμός χώρισε κυρίως τό κανονικό, τό προβλέψιμο και τό ἐλέγχιμο, ἀπό τό ἀκανόνιστο, τό ἀπρόβλεπτο, τό τυχαῖο και τό ἀνεξέλεγκτο. Γιά κάθε πρόβλημα, πάντως, ἐνῷ ἐξ ὄρισμοῦ ὑπάρχει μία και μόνο μία ἀληθινή λύση, ἡ ὅποια ὑπαγορεύεται ἀπό τή λογική, ἐσφαλμένες λύσεις ἐν δυνάμεις ὑπάρχουν ἀπειρες. 'Εκεί ὅπου δέν ἐπικρατεῖ ἡ λογική, «ὅλα μποροῦν νά συμβοῦν», και δέν ὑπάρχει ἐλπίδα ἡ κατάσταση νά ἐλεγχθεῖ.'

'Ο ἡθικός κόσμος, λοιπόν, μπορεῖ νά είναι μονάχα ἔνας κανονικός, τακτικός κόσμος («τακτικός» κόσμος είναι ἐκεῖνος στόν ὅποιο οι πιθανότητες τῶν γεγονότων δέν είναι τυχαῖες: κάποια γεγονότα είναι πολύ πιό πιθανά ἀπό ἄλλα, ἐνῷ ἄλλα δέν ἔχουν ούσιαστικά καμμία πιθανότητα νά συμβοῦν). Τά ἡθικά ἀτομα δέν παρασύρονται ἀπό ἐσφαλμένες παρορμήσεις, ἀλλά καθοδηγοῦνται μέ συνέπεια και μέ τρόπο συστηματικό ἀπό νόμους, κανόνες και πρότυπα, ἀπό ἀρχές οι ὅποιες ἔξειδικεύουν μέ σαφήνεια τί πρέπει κάποιος νά κάνει σέ μιά δεδομένη κατάσταση και τί πρέπει νά ἀποφύγει. 'Η ἡθική, ὅπως και ἡ ὑπόλοιπη ζωή, πρέπει νά θεμελιώνεται στόν Νόμο και πίσω ἀπό τήν ἡθική πρέπει νά ὑπάρχει ἔνας ἡθικός κώδικας, ὁ ὅποιος περιλαμβάνει ἐντολές και ἀπαγορεύσεις. Τό νά διδάσκει ἡ νά ἔξαναγκάζει κανείς τούς ἀνθρώπους νά είναι ἡθικοί, σημαίνει νά τούς κάνει νά ὑπακούν σέ αὐτό τόν ἡθικό κώδικα. Σύμφωνα μέ τόν παραπάνω συλλογισμό, ὁ ἀνθρωπος γίνεται ἡθικός μαθαίνοντας, ἀπομνημονύοντας και τηρώντας τούς κανόνες.

'Η νεώτερη ἐποχή ἔκανε τήν ἐμφάνισή της μέ δύο σημαντικούς θεσμούς πού στόχευαν στήν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ, δηλαδή στό νά ἔξασφαλιστεῖ ἡ ἐπικράτηση τῆς ἡθικῆς μέσω τῆς τήρησης τῶν κανόνων. 'Ο ἔνας ήταν ἡ γραφειοκρατία και ὁ ἄλλος οἱ ἐπιχειρήσεις. Οι δύο αὐτοί θεσμοί διαφέρουν μεταξύ τους σέ πολλά σημεῖα και συχνά βρίσκονται σέ διαμάχη, συμφωνοῦν ὅμως σέ ἔνα πρωταρχικό

σημεῖο: καὶ οἱ δύο ἐπιδιώκουν τόξερῶμα τῶν συναισθημάτων ἡ τουλάχιστον τὸν περιορισμό τους. Ἐπειδή ἀντιπαλεύουν τὸ συναίσθημα, κατὰ τὴ δεξίωσή τους χαιρετίσθηκαν καὶ οἱ δύο ὡς ἐνσάρκωση τοῦ ὄρθιολογισμοῦ καὶ ὡς ἐργαλεῖα ἐξορθιολογισμοῦ. Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ θεσμοί, ὁ καθένας μέ τὸν τρόπο του, ἀποσκοποῦσαν στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα.

Ἡ γραφειοκρατία περιγράφηκε ἀπό τοὺς θεωρητικούς της, ἀρχίζοντας ἀπό τὸν Γερμανό κοινωνιολόγο Μάξ Βέμπερ, ὡς ὁ τυπικά μοντέρνος (καὶ προοδευτικός) τρόπος διαχείρισης τῶν πραγμάτων. “Οταν ἔνα πολύπλοκο ἔργο ἀπαιτεῖ τὸν καταμερισμό τῶν ικανοτήτων καὶ τῆς ἐργασίας πολλῶν ἀνθρώπων καὶ ὁ καθένας ἐπιτελεῖ ἔνα μέρος, χωρὶς ὅμως νά γνωρίζει ἀναγκαστικά σέ τί συνίσταται διο τὸ ἔργο, τότε δλεις οἱ προσπάθειες πρέπει νά συνδυαστοῦν καὶ νά ἐναρμονιστοῦν, ὥστε νά ἐπιτευχθεῖ ὁ συνολικός στόχος.

Ο χαρακτηριστικά γραφειοκρατικός τρόπος διαχείρισης τῶν πραγμάτων θεμελιώνεται σέ μιάν αὐστηρή ιεραρχία καὶ σέ ἔναν ἔξισου αὐστηρό καθορισμό τοῦ ρόλου πού ἀποδίδεται σέ κάθε σκαλί της. Ο συνολικός στόχος, πού εἶναι πλήρως δρατός μόνον ἀπό τὴν κορυφή, διαιρεῖται καὶ ὑπο-διαιρεῖται καθώς ἡ ἐντολή μεταβιβάζεται στὰ κατώτερα ἐπίπεδα τῆς ιεραρχίας. “Οταν φθάσει στὸ κατώτερο ἐπίπεδο, ἐκεῖνο τῆς ἀμεσῆς ἐκτέλεσης, οἱ ἐκτελεστές ἔχουν νά ἀντιμετωπίσουν σαφεῖς καὶ προβλέψιμες ἐπιλογές.

Τό ίδιανικό αὐτό πρότυπο μπορεῖ, λοιπόν, νά λειτουργήσει μόνον μέ τὴν προϋπόθεση ὅτι οἱ ἀνθρωποι πού ἐμπλέκονται στὴν ἐργασία τῆς ὄργάνωσης ἀκολουθοῦν τίς ἐντολές πού παίρνουν καὶ καθιδηγοῦνται ἀποκλειστικά ἀπό αὐτές (οἱ πράξεις τους, ὅπως λέμε μερικές φορές, ὑπαγορεύονται ἀπό κανόνες). Αὐτό σημαίνει ὅτι οἱ ἀνθρωποι δέν πρέπει νά παρασύρονται ἀπό τίς προσωπικές τους πεποιθήσεις, τὰ πιστεύω τους ἡ τὰ αἰσθήματα συμπάθειας ἡ ἀντιπάθειας πρός τους συναδέλφους, τους πελάτες, ἡ τὸ ἀντικείμενο τῆς πράξης τους. Ἡ φους, τους πελάτες, ἡ τὸ ἀντικείμενο τῆς πράξης τους. Ή πράξη τοῦ καθένα πρέπει νά εἶναι ἐντελῶς ἀπρόσωπη. Δέν

Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΟΡΘΟΥ ΛΟΓΟΥ

πρέπει δηλαδή, νά προσανατολίζεται σέ πρόσωπα, ἀλλά σέ κανόνες, οἱ ὅποιοι ἔξειδικεύουν τὴ διαδικασία.

Τό εἶδος τῆς δράσης πού καθορίζεται ἀπό μιά κωδικοποιημένη κανονιστική λογική περιγράφεται ὡς διαδικαστικός ὄρθιολογισμός. Σημασία ἔχει νά τηρεῖται ἡ διαδικασία κατά γράμμα. Αύτό πού ἐπικρίνεται καὶ τιμωρεῖται περισσότερο ἀπό κάθε τι εἶναι ἡ παράκαμψη τῆς διαδικασίας γιά νά ἔξυπηρετηθοῦν προσωπικές προτιμήσεις ἡ συμπάθειες. Δέν εἶναι νά ἀπορεῖ κανείς. Άκομη καὶ τὸ πιό φιλόπονα ἐπεξεργασμένο ἐπιτελικό σχέδιο δέν θά ἀπέδιδε ἀν τὰ προσωπικά συναισθήματα ἀφήνονταν ἀνεξέλεγκτα. Μάλιστα, ἐκεῖνες οἱ «συμπάθειες» τίς ὅποιες οἱ συνάδελφοι σέ μιά ὄργάνωση πρέπει νά ἀφήνουν πίσω τους ὅταν χτυποῦν κάρτα, ἰσοδυναμοῦν μέ τίς ἐσφαλμένες ἐπιλογές, αὐτές πού δέν ὑπαγορεύονται ἀπό κανόνες καὶ, κατά συνέπεια, εἶναι ἀδύνατο νά προβλεφθοῦν καὶ κατά μείζονα λόγο νά ἐλεγχθοῦν. Τά συναισθήματα ἔρχονται ἀπρόσμενα, ἀπό τὸ πουθενά, καὶ εἶναι, κατ' οὐσίαν, ἀδύνατο νά καταπολεμηθοῦν. Δέν εἶναι δυνατόν οὔτε νά μποῦν σέ τάξη οὔτε νά διωχθοῦν. Ἡ λογική, ὁ ὑπολογισμός, ἡ ἀπομνημόνευση τῶν περιεχομένων τοῦ κώδικα, τό πιό φιλόπονο σχέδιο δέν μποροῦν νά βοηθήσουν ἐδῶ.

Άλλά δέν εἶναι μόνον τά πεισματικά, «φυγόκεντρα», συναισθήματα πού δέν εἶναι εύπρόσδεκτα. Γά τά εἶναι ἀποτελεσματική ἡ ὄργάνωση, τά μέλη της δέν χρειάζεται οὔτε νά τὴν ἀγαποῦν, οὔτε νά ἀποδέχονται τούς στόχους πού ὑποτίθεται ὅτι —ἡ πού στ’ ἀλήθεια— ἔξυπηρετε. Ἐάν ἡ ἐτοιμότητα τῶν μελῶν νά ἐκπληρώσουν τό καθήκον τους στηρίζοταν στὸν ἐνθουσιασμό τους γιά τούς διακηρυγμένους σκοπούς τῆς συλλογικῆς τους δράσης, ἀν ἡ ἐργασία τους ἔξαρτιόταν ἀπό τό τί σκέφτονται γιά τὴν ἀφοσίωση τῆς ὄργάνωσης στούς σκοπούς της, τότε θά παρακολουθοῦσαν, ἃς ποῦμε, τίς κινήσεις αὐτῶν πού δίνουν τίς ἐντολές καὶ θά τίς συνέκριναν μέ τους ὑποτιθέμενους σκοπούς. Στό τέλος θά μποροῦσαν νά διαφωνήσουν μέ τὴ λογική τους ἡ ἀκόμη καὶ

νά μήν ύπακούσουν. "Ετσι λοιπόν ή ἀποδοχή τῶν στόχων τῆς ὄργανωσης γιά τὴν ὅποια κάποιος ἐργάζεται δέν εἶναι ἀναγκαία· η ἀνάδειξη τῆς σέ ἀπαίτηση θά μποροῦσε νά ἀποδειχθεῖ τελείως ἐπιζήμια.

"Γιάρχουν μονάχα δύο εἰδη συναισθημάτων πού οι ὄργανώσεις χρείαζονται (καὶ τὰ ὅποια ἐνθαρρύνουν) γιά τὴν ἀποτελεσματική τους λειτουργία. Τό ἔνα εἶναι η πίστη στὴν ἐπιχείρηση καὶ η ἑτοιμότητα νά ἐκτελέσει κανεὶς τὸ καθῆκον του —ἀνεξάρτητα ἀπό τὸ περιεχόμενο τῆς ἐργασίας πού καλεῖται νά ἐκτελέσει— ύπό τὸν ὄπιον δέν η ἐντολή ξταν «νόμιμη», προερχόταν ἀπό τὴν ὄρθη πηγή καὶ ἔφθασε διαμέσου τῆς ὄρθης ὁδοῦ. Τό ἄλλο συναισθήμα εἶναι η ἀφοσίωση στοὺς συναδέλφους —τὸ συναίσθημα τοῦ «Εἴμαστε ὅλοι στὸ ἴδιο καράβι», η στάση τοῦ «Δέν μπορῶ νά τούς ρίξω». Αὐτά τὰ δύο εἶναι τὰ μόνα συναισθήματα πού ἔχει ἀνάγκη ὡ διαδικαστικός ὄρθιολογισμός — καὶ γιά νά τὰ ἔξασφαίσει, ὅλα τὰ ἄλλα συναισθήματα πρέπει νά ἀτονίσουν η νά ἐκδιωχθοῦν.

Μεταξύ τῶν ἔξορισμένων συναισθημάτων κυριαρχοῦν τὰ ἥθικά συναισθήματα. Πρόκειται γιά τὴν ἀνθεκτική καὶ ἀπειθαρχη «φωνή τῆς συνείδησης» πού μπορεῖ νά παρακινήσει κάποιον εἴτε νά βοηθήσει ἐκεῖνον πού ὑποφέρει εἴτε νά ἀποφύγει νά προκαλέσει πόνο. "Η συνείδηση μπορεῖ νά πεῖ δέν η πράξη πού ζήτησαν ἀπό κάποιον νά ἐκτελέσει εἶναι ἄδικη — ἀκόμη καὶ ἂν εἶναι διαδικαστικά ὄρθη. "Η ἀκόμη, δέν μία τελείως διαφορετική πράξη εἶναι ὄρθη, ἀκόμη καὶ ἂν ἀπό τὴ σκοπιά τῆς δεσμευτικῆς διαδικασίας θεωρεῖται «μή κανονική». Καὶ ἂν η φωνή τῆς συνείδησης εἶναι δυνατή, ἐνῶ οι ἄλλες φωνές πού θά μποροῦσαν νά τὴ σκεπάσουν εἶναι ἀδύναμες, τότε η μοίρα τῆς συλλογικῆς δράσης βρίσκεται στὸ ἔλεος τῶν ἥθικῶν συναισθημάτων τῶν ἀτόμων πού συμμετέχουν σέ αὐτήν. Οι ὄργανώσεις προφυλάσσουν τὸν ἔαυτό τους ἀπό ἔνα τέτοιο ἐνδεχόμενο μέ δύο τρόπους.

"Ο πρῶτος τρόπος εἶναι τὸ φαινόμενο πού περιγράφεται ως διάχυση τῶν εύθυνῶν. Ἐφόσον τὸ μέλος τῆς ὄργανωσης

τήρησε τοὺς κανόνες πιστά καὶ ἔπραξε αὐτά πού ὅρισαν οἱ ἀνώτεροί του, δέν φέρει οὐδεμία εύθυνη γιά ὅποια ἀποτελέσματα μπορεῖ νά ἔχει η πράξη του στὸ ἀντικείμενό της. Ποιός φέρει τότε τὴν εύθυνη; "Η ἐρώτηση ἀποτελεῖ ἔναν περιβόητο γρίφο, ἀφοῦ κάθε μέλος τῆς ὄργανωσης ἔχει τηρήσει τὴ διαδικασία καὶ τὶς ἐντολές. Φαινομενικά η ὄργανωση δέν διοικεῖται ἀπό κανέναν —πράγμα πού σημαίνει ὅτι λειτουργεῖ μονάχα χάρη στὴν ἀπρόσωπη λογική τῶν αὐτοδύναμων γενικῶν ἀρχῶν. Όμοτόσο, αὐτό δέν εἶναι τὸ μοναδικό πρόβλημα —ό ἐντοπισμός τῆς εύθυνης εἶναι ἀκόμη δυσκολότερος ἔξαιτίας τοῦ λεπτομεροῦς καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Κάθε μέλος πού συμβάλλει στὰ τελικά ἀποτελέσματα ἐκτελεῖ συχνά πράξεις πού ἀπό μόνες τους εἶναι μᾶλλον ἀδιαβεῖς καὶ οἱ ὅποιες δέν θά προκαλοῦσαν —δέν θά μποροῦσαν νά προκαλέσουν— τὰ ἐν λόγω ἀποτελέσματα χωρίς τὶς συμπληρωματικές πράξεις πολλῶν ἀκόμη ἀνθρώπων. Σέ μιά μεγάλη ὄργανωση, τὰ περισσότερα μέλη οὔτε καν βλέπουν (η ἀκοῦν) τὸ ὑστατο, ἀπομακρυσμένο καὶ ἔμμεσο ἀποτέλεσμα, στοῦ ὅποιου τὴν ὑλοποίηση συνέβαλαν. "Ετσι μποροῦν νά νιώθουν ἥθικά καὶ ἔντιμα ἀτομα (πού ὡς ἐπί τὸ πλεῖστον εἶναι, ὅταν συναναστρέφονται φίλους καὶ συγγενεῖς) ἀκόμη καὶ ἂν συντέλεσαν στὶς πιό φρικιαστικές ἀγριώτητες.

"Ο δεύτερος τρόπος εἶναι η τάση τῶν ὄργανώσεων νά διακηρύσσουν ὅτι τὰ περισσότερα πράγματα τὰ ὅποια ζητοῦν ἀπό τὰ μέλη τους, ὅταν βρίσκονται σέ ὑπηρεσία, δέν ἀποτιμῶνται ἥθικά —εἶναι, ἃς πούμε, ἥθικά ἀδιάφορα, οὔτε καλά, οὔτε κακά, ἀλλά, ἀπλῶς σωστά η λανθασμένα. Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἀμφισβήτοῦνται οι συνήθεις ἥθικές ἀντιλήψεις. Σημαίνει ἀπλῶς ὅτι οἱ κατηγορίες «καλό» καὶ «κακό» δέν βρίσκονται στὴ μία η τὴν ἄλλη πλευρά, ὅταν τίθεται τὸ θέμα ἐφαρμογῆς τῶν ὄργανωτικῶν καθηκόντων. Τά μόνα κριτήρια μέ τὰ ὅποια αὐτά τὰ καθήκοντα μποροῦν νά κριθοῦν εἶναι τὰ κριτήρια τῆς διαδικαστικῆς ὄρθιοτητας· ἔάν ἀνταποκρίνονται σέ αὐτά, τότε δέν νοεῖται ἄλλη δοκιμασία τὴν ὅποια θά

μποροῦσαν νά ύποστοῦν. "Όταν ή «ήθική» έμφανεται στό λεξιλόγιο τῆς γραφειοκρατίας, συνδέεται πάντα μέ τήν «έπαγγελματική ήθική». Ή τελευταία θεωρεῖται ότι προσβάλλεται όταν ένα μέλος έπιδεικνύει άπιστία πρός τήν όργανωση (άφηνοντας νά διαρρεύσουν μυστικές πληροφορίες, χρησιμοποιώντας τά γραφεῖα γιά σκοπούς πού δέν προβλέπονται από τόν κώδικα, έπιτρέποντας σέ ξένα συμφέροντα νά παρεισδύσουν), η όταν έπιδεικνύει άπιστία πρός τούς συναδέλφους του (αύτού τού είδους οι κατηγορίες διατυπώνονται συνήθως μέ τήν πρωτοβουλία μελῶν πού πιστεύουν ότι έχουν προσβληθεῖ ή ζημιώθει). Ή γλώσσα τῆς ήθικῆς, η όποια είναι ώς γνωστόν λιγότερο άκριβής από έκείνη τῶν καδικοποιημένων κανόνων, έπανέρχεται όποτε οι καθορισμένες άρμοδιότητες είναι άνοιχτές σέ πολλαπλές και άμφισβητούμενες έρμηνειες.

Συνολικά, η σύγχρονη όργανωση είναι μάτι μηχανή σχεδιασμένη γιά νά καταστήσει τίς άνθρωπινες πράξεις απρόσθιλτες από τά ίδιωτικά πιστεύω και συναισθήματα. Έδω, η πειθαρχία είναι ή μοναδική εύθυνη και άποκλείει όλες τίς άλλες εύθυνες, ένω ό ήθικός κώδικας πού ύπαγορεύει τά καθήκοντα κάποιου απέναντι στήν όργανωση προέχει σέ σχέση μέ τά ήθικά έρωτήματα πού θά μπορούσε κανείς νά άπευθύνει στά μέλη τῆς όργανωσης. Μέ άλλα λόγια, η σύγχρονη όργανωση είναι ένας τρόπος νά ένεργει κανείς άπαλλαγμένος από ήθικές δεσμεύσεις. Γιά τόν λόγο αύτό, θεωρητικά, είναι δυνατόν οι μοντέρνες όργανώσεις νά διαπράξουν άγριότητες, οι όποιες θά προκαλοῦσαν φρίκη στά μεμονωμένα άτομα πού τίς αποτελοῦν. Ακόμη και όταν αύτό δέν συμβαίνει, μάτι θλαβερή συνέπεια είναι άναπόφευκτη: οι άνθρωποι πού μπαίνουν στήν τροχιά τῆς γραφειοκρατικής πράξης παύουν νά είναι ήθικά ύποκείμενα, χάνουν τήν ήθική τους αύτονομία και έκπαιδεύονται στό νά μήν έξασκούν (ούτε νά έμπιστεύονται) τήν ήθική τους κρίση. Βρίσκονται σέ αύτό πού ό Άμερικανός κοινωνιολόγος Stanley Milgram αποκαλεῖ «κατάσταση τού μεσάζοντος» —καί όσο αυτή διαρκεῖ, παύουν

νά είναι ύπευθυνοι γιά τίς πράξεις τους και τίς συνέπειες τής πράξης τους— και διολύνουν τ' αύτιά τους γιά νά άκουν τή φωνή τῆς συνείδησης.

Έδειν ό διαδικαστικός όρθιολογισμός είναι ή κατασκευαστική άρχη τῆς όργανωσης, ό έργαλειακός όρθιολογισμός είναι αύτός πού τήν κάνει νά λειτουργεῖ. Ιδού οι στόχοι, ίδού και τά μέσα: ίδού οι πόροι, ίδού και τά αποτελέσματα πού μπορούν νά έπιτευχθούν έάν αύτοί χρησιμοποιηθούν μέ σωφροσύνη. Τά μέσα πρέπει νά χρησιμοποιούνται έτσι ώστε νά αποφέρουν τό μεγαλύτερο δυνατό αποτέλεσμα. Στόν κόσμο τῶν έπιχειρήσεων δέν υπάρχει μεγαλύτερο έγκλημα από τό νά μή χρησιμοποιούνται έξαντλητικά οι πόροι, από τό νά αφήνονται άνεκμετάλλευτα και νά σκουριάζουν κάποια περιουσιακά στοιχεῖα πού θά μπορούσαν νά «δουλέψουν» και νά «φέρουν αποτελέσματα». Τό μόνο έρωτημα πού μπορεῖ νά τεθεῖ, άναφορικά μέ τίς έναλλακτικές χρήσεις τών διαθέσιμων μέσων, είναι τί κέρδος μπορούν αύτά νά αποφέρουν. Τά άλλα έρωτήματα —μέ πρωτεύοντα άναμεσά τους τά ήθικά έρωτήματα— άντιμετωπίζονται έξαρχης μέ συνοπτικές διαδικασίες: απορρίπτονται μέ τό έπιχειρημα ότι δέν άνταποκρίνονται στή λογική τῶν έπιχειρήσεων, τή μόνη λογική πού ή έπιχειρηση μπορεῖ νά κατανοήσει. Οι άρετές τῶν ήθικῶν έπενδυσεων η τῶν οίκολογικῶν προϊόντων τείνουν νά άναγνωριστούν μόνον όταν ή γλώσσα τῆς ήθικῆς συμφωνεῖ μέ τή λογική τῶν έπιχειρήσεων, όχι όταν είναι σαφές ότι πρέπει νά περιοριστεῖ ή έπιχειρηματική λογική από τίς άπαιτήσεις τῆς ήθικῆς.

Δέν άρνούμας ότι ή έπιχειρηση, όπως και ή γραφειοκρατία, είναι πρόμυητη νά διατυπώσει και νά διαφυλάξει τήν ίδιαιτερη ήθική τής, πού μερικές φορές αποκαλεῖται «έπιχειρηματική ήθική». Ή ύψιστη άξια αύτης τῆς ήθικῆς είναι ή τιμιότητα, πού, όπως τά ψιλά γράμματα δείχνουν, άφορά, κυρίως τήν τήρηση τῶν ύποσχέσεων και τή συμμόρφωση μέ τίς συμφωνημένες ύποχρεώσεις. Ξωρίς αύτή τήν τιμιότητα, ή έπιχειρηματική δραστηριότητα δέν μπορεῖ νά έπιβιώσει.

Έπιμένοντας ότι όλα τά συμβαλλόμενα μέρη πρέπει νά δεσμεύονται από τήν «άρχή τῆς τιμιότητας», οί συνεργάτες τών έπιχειρήσεων προστατεύονται από τόν κίνδυνο νά τούς έξαπατήσουν ή νά τούς «ρίξουν».

Άλλα άκομη σημαντικότερο είναι ότι δημιουργοῦν γιά τόν έαυτό τους ένα σχετικά τακτικό, προβλέψιμο περιθάλλον, έξω από τό δόποιο ή λήψη έργαλειακά θριλογικών αποφάσεων, θά ήταν άδιανότητη. Καί θώμας, όπως κάθε ήθικός κώδικας, έτοι καί ή έπιχειρηματική ήθική άνακτηρύσσει δρισμένα είδη συμπεριφορᾶς έπιτακτικά από ήθική αποψη, ένω καθιστά άλλες μορφές δράσης ήθικά ούδετερες, είτε παραλείποντάς τες, είτε στερώντας τους τήν ήθική διάσταση. Ό κώδικας ύπαγορεύει ώς πού μπορεῖ νά φθάσει ή τιμιότητα καί πότε κάποιος μπορεῖ νά χαρακτηρίστει «άρκετά τίμιος». Κάθε τι πού έκτείνεται πέρα από αύτό τό δριο δέν άπασχολεῖ τήν ήθική τῆς έπιχείρησης. Οι άνθρωποι τῶν έπιχειρήσεων έχουν τό δικαίωμα νά θεωροῦν ότι: έκπληρούν άπολύτως τό ήθικό τους χρέος, χωρίς νά άνησυχοῦν γιά τόν έαυτό τους.

Οι μοντέρνοι καιροί άρχισαν μέ τόν διαχωρισμό τῆς έπιχείρησης από τό νοικοκυρίο. Πράγματι, χωρίς αύτόν τό διαχωρισμό, ή έργαλειακή λογική τῆς έπιχειρησης θά έπιτρεαζόταν πάντα, καί θά παρεμποδίζοταν, από ήθικές ύποχρεώσεις. Μέσα στό νοικοκυρίο τά άγαθά προσφέρονται στά άπομα γιά αύτό πού είναι — παιδιά, άδελφές, γονεῖς— καί όχι μέ σκοπό νά άποκτηθούν τά κέρδη πού ό δωρητής έλπιζει νά άποκομίσει. Άπό τήν άλλη πλευρά, γιά νά έχει νόημα ή έπιχείρηση, οι πόροι της πρέπει νά διατίθενται στόν μεγαλύτερο πλειοδότη — όχι σέ έκείνους πού τά χρειάζονται περισσότερο, άλλα σέ έκείνους πού είναι πρόθυμοι νά προσφέρουν τά περισσότερα άνταλλάγματα. Ποιοί είναι οί μεγαλύτεροι πλειοδότες, ποιά είναι ή φύση τῶν διαπιστευτήριών καί τῶν τίτλων τους (έκτος δέναια από τό άξιόχρεον) είναι θέματα χωρίς σημασία. Οι έπιχειρήσεις δέν γνωρίζουν ούτε φίλους, ούτε γείτονες. Καί μάλιστα, θά ήταν ίσως καλύτερα άν ο συνέταιρος

σέ μιά συναλλαγή είναι καί παραμένει άπολύτως ξένος, έπειδή μόνον τότε ο έργαλειακός θριλογισμός μπορεῖ νά αποκτήσει τήν άδιαμφισθήτητη ύπεροχή πού χρειάζεται. "Αν κάποιος γνώριζε πολλά γι' αύτόν θά μπορούσε —ίσως— νά δηληγηθεῖ σέ μιά προσωπική, συναισθηματική σχέση, ή όποια άναποφευκτα θά έπέφερε σύγχυση, θά θόλωνε τήν κρίση. "Οπως άκριδώς τό *esprit de corps* τῆς συντεχνιακής γραφειοκρατίας, έτσι καί τό έπιχειρηματικό πνεῦμα άντιστρατεύεται τά συναισθήματα, καί άνάμεσά τους, κατά κύριο λόγο, τά ήθικά αισθήματα. Τό έπιχειρηματικό πνεῦμα δέν μπορεῖ εύκολα νά εύθυγραμμιστεῖ μέ τό πνεῦμα τῆς εύθυνης γιά τήν εύημερία καί τήν εύζωλα έκείνων πού μπορεῖ νά έπιτρεαστούν από τήν έπιδιωξη τῶν στόχων τῆς έπιχείρησης. Στή γλώσσα τῶν έπιχειρήσεων, «όρθιλογισμός» σημαίνει συνήθως προσωρινή άπόλυτη άνθρωπων πού προηγουμένων κέρδιζαν τό ψωμί τους ύπηρετώντας τούς σκοπούς τῆς έπιχείρησης. Τώρα «περισσεύουν» έπειδή βρέθηκε ένας πιό άποτελεσματικός τρόπος νά χρησιμοποιηθούν οί παραγωγικοί πόροι — καί οί ύπηρεσίες πού προσέφεραν προηγουμένων δέν έκτιμῶνται πολύ. Κάθε έπιχειρηματική συναλλαγή, γιά νά είναι στ' άλληθεια θριλογική, πρέπει νά άρχιζει από τό μηδέν, λησμονώντας παλιές άρετές καί χρέη εύγνωμοσύνης. Ό έπιχειρηματικός θριλογισμός άποφεύγει τήν εύθυνη γιά τίς ίδιες του τίς συνέπειες καί αύτό είναι ένα άκομη θανάσιμο πλήγμα στήν έπιφροή τῶν ήθικών μελημάτων. Τά φρικτά έγκαταλελειμμένα κέντρα τῶν πόλεων, οί κακόφημοι δρόμοι, οί κοινότητες πού άλλοτε άναπτυσσόνταν καί τώρα πεθαίνουν, άφού χήρεψαν από τίς έπιχειρήσεις πού κάποτε τούς έδιναν ζωή άλλα τώρα μεταφέρθηκαν σέ προσφορώτερες περιοχές, γιά λόγους άπολυτα δικαιολογημένους καί θριλογικούς, δέν είναι θύματα τῆς έκμετάλλευσης άλλα τής έγκατάλειψης πού προκύπτει από τήν ήθική άδιαφορία.

Η γραφειοκρατία καταπνίγει η ποινικοποιεῖ τίς ήθικές παρορμήσεις, ένω οι έπιχειρήσεις άπλως τίς παραμερίζουν.

Τρομοκρατημένος, άπό τίς όλοκληρωτικές τάσεις πού δρίσκονται, έν σπέρματι σέ κάθε γραφειοκρατία, ή "Οργουελλ ἔχρουσε τόν κώδωνα τοῦ κινδύνου ἐνάντια στήν προοπτική «μιᾶς μπότας πού ποδοπατᾶ συνεχῶς τό ἀνθρώπινο πρόσωπο». Μιά μεταφορά κατάλληλη νά περιγράψει τήν κακοποίηση τῆς ήθικῆς πού εύδοκιμεῖ στόν κόσμο τῶν ἐπιχειρήσεων θά ήταν, ίσως, «παραπίδες πού ἐμποδίζουν ἀκατάπαυστα τό ἀνθρώπινο πρόσωπο νά γίνει ὁρατό». Οι δραχυπρόθεσμες συνέπειες γιά τούς ἀνθρώπους πού ἐκτίθενται στή γραφειοκρατική ή στήν ἐπιχειρηματική στρατηγική μπορεῖ νά είναι πολύ διαφορετικές, ἀλλά τά μακροπρόθεσμα ἀποτελέσματα είναι παρόμοια: τά θέματα ήθικῆς ἔξοριζονται ἀπό τήν ήμερσια διάταξη, ή ήθική αύτονομία τοῦ δρῶντος ὑποκειμένου ὑπονομεύεται, ή ἀρχή τῆς ήθικῆς εὐθύνης ὑποσκάπτεται γιά χάρη τῶν ἀποτελεσμάτων, πού είναι πάντως ἀπομακρυσμένα καί δέν σχετίζονται ἀμεσα μέ τίς πράξεις του. Οὔτε ή μοντέρνα ὀργάνωση, οὔτε ή μοντέρνα ἐπιχειρηση προάγουν τήν ήθική. Τό μόνο πού ἐπιτυγχάνουν είναι νά καθιστοῦν τή ζωή τοῦ ἀκαμπτα ήθικοῦ ἀνθρώπου σκληρή, χωρίς ἀνταμοιβή.

Η Χάννα "Άρεντ, μιά τόσο ὅξυδερκής ἀναλύτρια τῶν ήθικῶν ἐπιτευγμάτων καί τῶν ἀμελειῶν τῆς σύγχρονης ἐποχῆς, ὅταν στοχαζόταν γιά τήν ἀνικανότητα τῶν δραστῶν ὅχι μόνο νά ἀποδεχθοῦν, ἀλλά καί νά κατανοήσουν τήν εὐθύνη τους γιά τά ἐγκλήματα τοῦ 'Ολοκαυτώματος (οι ἀνθρώποι ἔκεινοι ἔκτελοῦσαν ἐντολές, Ὑπῆρχε ἔνας ρόλος νά ἐπιτελεστεῖ, μιά δουλειά νά γίνει...). Δέν μποροῦσαν νά φέουν τούς συναδέλφους τους...), ἀπαίτησε «ἀπό τά ἀνθρώπινα δόντα νά είναι ίκεινά νά ξεχωρίζουν τό δίκαιο ἀπό τό ἄδικο, ὥκομη κι ἀν τό μόνο πράγμα πού διαθέτουν γιά νά τους καθιδηγήσει είναι ή προσωπική τους κρίση, ή ὅποια μάλιστα, μπορεῖ νά ἀντιφάσκει πλήρως μέ αὐτό στό ὅποιο συμφωνοῦν ὅλοι ὅσοι δρίσκονται γύρω τους...».

"Οσο ἀσαφής καί ἀν φαίνεται μιά τέτοια ἀπαίτηση σέ

ἔναν κόσμο πού κυριαρχεῖται ἀπό τή γραφειοκρατία καί τίς ἐπιχειρήσεις, ή "Άρεντ ἐναπόθεσε σέ αύτή τήν ἀπαίτηση τήν ὑστατη ἐλπίδα τῆς ήθικῆς, καί μάλιστα τή μόνη ρεαλιστική, ἀν καί κοπιαστική, στρατηγική γιά νά ἐπανακτήσει ή ήθική τόν χώρο ἀπ' ὅπου είχε ἔξοριστεῖ. Στήν προσπάθεια νά ἀνταποκριθοῦμε σέ αύτή τήν ἀπαίτηση, «δέν ὑπάρχουν κανόνες πού πρέπει νά ἀκολουθήσουμε... ὅπως δέν ὑπάρχουν κανόνες γιά αὐτό πού δέν ἔχει προηγούμενο». Μέ ἄλλα λόγια, κανείς ἄλλος ἔκτός ἀπό τό ήθικό ὑποκείμενο δέν μπορεῖ νά είναι ὑπεύθυνος γιά τή δική του ήθική εύθυνη.

· Αποσπασματικότητα καί ἀσυνέχεια

"Οσα εἰπαμε ως τώρα δέν ἀφοροῦν μόνο τό μακρινό παρελθόν. Ο γραφειοκρατικός χαρακτήρας τῶν μεγάλων ἐταιρειῶν καί ή «ήθική τῶν ἐπιχειρήσεων» παραμένουν προεξέχοντα σημεῖα τῆς ἐποχῆς μας καί θά ήταν πρόωρη κάθε νεκρολογία τῶν ήθικῶν κινδύνων πού προμηνύουν. Δέν ἀποτελοῦν ὅμως τίς μόνες πηγές τῶν δίδυμων διαδικασιῶν «τῆς ἔξουδετέρωσης τῆς ήθικῆς» καί τῆς «διάχυσης τῶν εὐθύνων» —πού καί οι δύο είναι ἀκόμη ίσχυρές ἀν καί παίρνουν κάποιες νέες μορφές. Στήν ἀνθρώπινη κατάσταση πού ἔχει ἀρχίσει νά κάνει τήν ἐμφάνισή τῆς ὑπάρχουν κάποια νέα στοιχεῖα πού, κατά πᾶσα πιθανότητα, θά ἔχουν μεγάλες συνέπειες γιά τήν ήθική.

Αύτά τά νέα στοιχεῖα ἀπορρέουν ἀπό τή γενική τάση ἀποδιοργάνωσης, ἀπορρύθμισης καί διασκορπισμοῦ τῶν πλαισίων στά ὅποια ἐγγράφονταν οι προσπάθειες καί τά ἐνδιαφέροντα τῶν περισσότερων ἀτόμων, πλαίσια πού κάποτε ήταν σταθερά καί σχετικά μακρόχρονα. Οι θέσεις ἐργασίας, πού κάποτε οι ἀνθρώποι κατείχαν γιά ὅλη τους τή ζωή, είναι τώρα, τίς περισσότερες φορές, προσωρινές καί μπορεῖ νά ἔξαφανιστοῦν ἀπροειδοπόίητα μαζί μέ τά ἐργοστάσια, τίς

ἐπιχειρήσεις, ἡ τίς τράπεζες πού τίς προσφέρουν. Ἀκόμη καὶ τὰ προσόντα πού ἀπαιτοῦσαν ἀχρηστεύονται γρήγορα, καὶ, μέσα σέ μιά νύχτα, ἀπό πλεονεκτήματα μετατρέπονται σέ μειονεκτήματα. Γίνεται, ὅλοένα καὶ δυρχολότερο νά εἶναι κανεὶς συνετός καὶ προνοητικός, νά σκέφτεται τό μέλλον, ὅταν δέν ἔχει πολύ νόημα νά ἀποκτᾶ προσόντα γιά τά ὄποια αὔριο ίσως νά μήν ύπάρχει ζήτηση, ἡ νά ἀποταμεύει χρήματα πού αὔριο μπορεῖ νά χάσουν μεγάλο μέρος ἀπό τήν ἀγοραστική τους δύναμη. Τή χρονική στιγμή πού οι νέοι καὶ οι νέες μπαίνουν στό παιχνίδι τῆς ζωῆς, κανεὶς δέν μπορεῖ νά πεῖ ποιοί θά εἶναι οι κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ στό μέλλον. Ή μόνη βεβαιότητα εἶναι ὅτι οι κανόνες θά ἀλλάξουν πολλές φορές, προτοῦ τό παιχνίδι τελειώσει.

Μέ άλλα λόγια, ό κόσμος μοιάζει νά είναι λιγότερο σταθερός απ' ό, τι ήταν (η νομίζουμε ό, τι ήταν). "Έχασε τήν ένοτητα και τή συνέχεια πού παρουσίαζε, τότε πού διάφορες συνιστώσες τής ζωῆς μπορούσαν νά συναρμολογηθοῦν σε μά ένοτητα μέ νόημα και ό, τι συνέβαινε μποροῦσε νά ιχνηλατηθεῖ, πρός τά πίσω, ώς τίς ρίζες του και, πρός τά έμπρός, ώς τίς συνέπειες του. Ωστόσο, οι περισσότεροι άπό έμπειρα μαθαίνουμε έμπειρικά ότι δύλες οι μορφές τοῦ κόσμου γύρω μας, θόσο στερεές κι ἄν φαίνονται, δέν έχουν ἀνοσία στήν άλλαγή· ότι διάφορα πράγματα ἔρχονται ξαφνικά και ἀπροειδοποίητα στό ἐπίκεντρο τής προσοχῆς μας και ἔξαφναζονται ἡ λημονιούνται χωρίς νά ἀφήσουν ίχνη· ότι αὐτό πού μανιωδῶς ἐπιδιώκουμε σήμερα, αὔριο τό γελοιοποιοῦμε· ότι αὐτό πού τή μιά μέρα ἔκθειάζουμε, συνιστοῦμε και πέφτουμε μέ τά μοῦτρα πάνω του, τήν ἐπόμενη μέρα τό ἀντιμετωπίζουμε μέ ἀπαρέσκεια (έάν τό θυμόμαστε ἀκόμη)· ότι γενικά, ό χρόνος τεμαχίζεται σέ ἐπεισόδια —τό καθένα μέ ἀρχή και τέλος, ἀλλά χωρίς προϊστορία η μέλλον· ότι η σχέση ἀνάμεσα στά ἐπεισόδια, έάν υπάρχει, είναι μικρή, και ότι ἀκόμη και η διαδοχή τους μοιάζει τυχαία, συμπτωματική ἀπροσδόκητη· και ἀφοῦ τά ἐπεισόδια ἔρχονται ἀπό τό πουθενά, πάνε

κι ἔρχονται χωρίς νά ἔχουν μακρόχρονες συνέπειες. Μέ δὲ λόγια, ὁ κόσμος στὸν ὅποιο ζοῦμε (καὶ στὴ δημιουργίᾳ τοῦ ὅποιου συνεισφέρουμε μέ δε ἐπιδιώκουμε στὴ ζωή μας) φαίνεται νά χαρακτηρίζεται ἀπό τὴν ἀποσπασματικότητα, τὴν ἀσυνέχεια, καὶ τὸ ἀνακόλουθο.

Σέ ἔναν τέτοιο κόσμο, φαίνεται σοφό καὶ φρόνιμο νά μήν κάνουμε μωροπρόθεσμα σχέδια ούτε νά ἐπενδύουμε στό μωρινό μέλλον (ἀφοῦ δέν μπορούμε νά είκάσουμε ούτε πόσο ἔλκυστικοί θά είναι τότε οι τωρινοί μας στόχοι ούτε ποιά θά είναι ἡ ἀξία τῶν σημερινῶν μας πλεονεκτημάτων). νά μή συνδεόμαστε ἴδιαίτερα στενά μέ κάποιον τόπο, λαό, ὁμάδα, ἐπιδίωξη, ἡ καὶ εἰκόνα τοῦ ἑαυτοῦ μας, ὅχι ἐπειδή μπορεῖ νά μᾶς παρασύρει τό κύμα μέ σηκωμένη ἄγκυρα, ἀλλά ἐπειδή μπορεῖ νά μήν ἔχουμε καν ἄγκυρα· νά κάνουμε τίς σημερινές μας ἐπιλογές ὅχι μέ βάση τήν ἐπιθυμία νά ἐλέγξουμε τό μέλλον, ἀλλά μέ βάση τήν ἀπροθυμία νά τό ὑποθηκεύσουμε. Μέ ἄλλα λόγια, σήμερα, περισσότερο ἀπό ποτέ, νά «είσαι προνοητικός» σημαίνει νά ἀποφεύγεις τή δέσμευση. Νά είσαι ἐλεύθερος νά μετακινηθεῖς, μόλις παρουσιαστεῖ εύκαιρια. Νά μπορεῖς νά φύγεις ὅταν πάψει νά ὑπάρχει.

Ο σύγχρονος πολιτισμός έπαναλαμβάνει ό,τι καθένας μαθαίνει, με εύχαριστηση ή βαρυγκούμωντας, από τήν έμπειρία του. Παρουσιάζει τόν κόσμο ώς συλλογή από άποσπάσματα, με τή μιά είκόνα νά κυνηγᾶ και νά ἀντικαθιστᾶ τήν προηγούμενη μόνο και μόνο γιά νά ἀντικατασταθεῖ κι αὐτή, με τή σειρά της, λίγο ἀργότερα. Διασημότητες έμφανίζονται και ἔξαφανίζονται καθημερινά, και μόνο μερικές ἀφήνουν τά ἵχνη τους. Προβλήματα πού ἀπαιτοῦν ἀντιμετώπιση γεννιοῦνται κάθε ὥρα και ἔξαφανίζονται μόδις γεννηθοῦν —και μαζί τους τό ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ. Ή προσοχή ἔχει γίνει τό σπανιότερο ἀγαθό. "Οπις εἶπε ὁ Τζώρτζ Στάινερ, ὁ κόσμος μας ἔγινε ἕνα εἰδος «κοσμικοῦ καζίνου» ὅπου τό κάθε τι ὑπολογίζεται μέ σκοπό τή «μέγιστη ἐπιφροή και τήν ἀστραπα-πιαία ἀχρήστευση». τή μέγιστη ἐπιφροή, ἐπειδή ἡ φαντασία

πού δέχεται διαρκώς σόκ είχει μπουχτίσει, καί γιά νά διεγερθεῖ ἀπαιτεῖ δόλο καί πιό δυνατές συγκινήσεις, πού ἡ κάθε μία είναι πιό καταστροφική ἀπό τήν προηγούμενη· καί τήν ἀστραπιαία ἀχρήστευση, ἐπειδή ἡ προσοχή είχει περιορισμένη ίκανότητα καί πρέπει νά δημιουργηθεῖ χώρος γιά νά ἀπορροφήσει νέες διασημότητες, μόδες, δυσλειτουργίες ἢ «προβλήματα».

Ο Marshall McLuhan ἔμεινε στήν ιστορία γιά τή φράση του «Τό μέσο είναι τό μήνυμα» —μέ τήν ὅποια ἐννοοῦσε ὅτι ἀνεξάρτητα ἀπό τό περιεχόμενο τοῦ μηνύματος οἱ ίδιότητες τῶν μέσων πού τό μεταφέρουν ἀποτελοῦν καί αὐτές μήνυμα (ἄν καί κρυμμένο καί λαθραῖο), καί κατά κανόνα πό τημαντικό ἀπό τό περιεχόμενο τῆς φανερῆς ἐπικοινωνίας. Θά μπορούσαμε νά πούμε, ὅτι ἄν στούς μοντέρνους καιρούς τό μέσο πού ἥταν καί μήνυμα ἥταν τό φωτογραφικό χαρτί, τό ισοδύναμό του γιά τίς μέρες μας είναι ἡ βιντεοταινία. Τό φωτογραφικό χαρτί μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ μόνο μά φορά —δέν ὑπάρχει δεύτερη εύκαιρια. 'Αλλά ἀφοῦ χρησιμοποιηθεῖ, διατηρεῖ τό ἵχνος γιά πολύ καιρό — στήν πράξη γιά πάντα. 'Αναλογισθεῖτε ἔνα ἀλμπουμ μέ οἰκογενειακές φωτογραφίες, πού είναι γεμάτο μέ τά κιτρινισμένα πορτραΐτα τῶν παππούδων καί τῶν προπαππούδων, τῶν μανάδων, τῶν γιαγάδων, τῶν ἀναρθρίμητων θείων καί θειάδων· ὅλοι καί ὅλες συνοδεύονται ἀπό τό ὄνομά τους, τούς ὑπολογίζουμε καί πρέπει νά λογαριαστούμε μαζί τους, ἀφοῦ ὅλοι κι ὅλες προσθέτουν τό λιθαράκι τους στό κάστρο τῆς οἰκογενειακῆς παράδοσης πού δημιουργεῖται, ἀπό τήν ὅποια κανένα μέρος δέν μπορεῖ νά ἀφαιρεθεῖ ἡ νά ἔξαφανιστεῖ. ὅπου τό κάθε τι, δυστυχώς ἡ εύτυχως, διαρκεῖ μά γιά πάντα... Καί σκεφτεῖτε τώρα μιά βιντεοταινία, πού είναι κατασκευασμένη ἔτσι ώστε νά σήγεται καί νά χρησιμοποιεῖται ξανά καί ξανά: νά ἀποτυπώνει ὁ, πιό ήποτε φάνεται ἐνδιαφέρον ἡ διασκεδαστικό κάποια στιγμή, ἀλλά νά μήν τό κρατᾶ ὅταν τό ἐνδιαφέρον γ' αὐτό παύει —ἄλλωστε, είναι προορισμένο νά ἀτονήσει.

Ἐάν τό φωτογραφικό χαρτί περνοῦσε τό μήνυμα ὅτι οι πράξεις καί τά πράγματα είχουν σημασία, τείνουν νά διαρκοῦν καί νά είχουν συνέπειες, νά συνδέονται καί νά ἀλληλοεπηρεάζονται, ἡ βιντεοταινία περνᾷ τό μήνυμα ὅτι τά πράγματα ὑπάρχουν ἀπό μόνα τους καί είχουν σημασία μόνο μέχρι νεωτέρας διαταργής, ὅτι κάθε ἐπεισόδιο ἀρχίζει ἀπό τό μηδέν, καί ἀνεξάρτητα ἀπό τό ποιές είναι οι συνέπειες του μπορεῖ νά σηνηστεῖ χωρίς νά ἀφήσει ἵχνος, ἀφήνοντας τή βιντεοταινία παρθενικά καθαρή. Ἡ χρησιμοποιώντας μιάν ἄλλη μεταφορά γιά τή διαφορά ἀνάμεσα στά μηνύματα πού ἀντιπροσωπεύουν τό ἀντίστοιχο «πνεῦμα τῶν καιρῶν», μποροῦμε νά πούμε ὅτι ἄν ἡ λέξη κλειδί τῶν μοντέρνων καιρῶν ἥταν ἡ δημιουργία, τότε ἡ λέξη κλειδί τῆς ἐποχῆς μας, είναι ἡ ἀνακύκλωση. Γιά νά τό πούμε καί διαφορετικά ἄν τό οικοδομικό ὑλικό, πού προτιμοῦσε ἡ νεωτερικότητα ἥταν τό ἀτσάλι καί τό μπετόν, αὐτό πού προτιμᾶ ἡ ἐποχή μας είναι τό βιοδιασπώμενο πλαστικό.

Ποιές είναι οι συνέπειες γιά τήν ἡθική; Προφανέστατα, τεράστιες. "Οπως γράφει ὁ σπουδαιότερος φιλόσοφος τῆς ἡθικῆς στόν αἰώνα μας, ὁ Ἐμμανουέλ Δεβινάς, ἡ ἡθική στάση συνίσταται στό νά ὑπάρχεις-γιά τόν "Άλλον (κι ὅχι ἀπλῶς νά ὑπάρχεις δίπλα του ἡ νά ὑπάρχεις μαζί του). Νά τηρεῖς ἡθική στάση σημαίνει νά ἀναλαμβάνεις τήν εὐθύνη γιά τόν "Άλλον νά πράττεις, πιστεύοντας ὅτι ἡ εὐημερία τοῦ "Άλλου είναι πολύτιμη καί χρειάζεται τήν προσπάθειά σου γιά νά διατηρηθεῖ καί νά αὔξηθει, ὅτι ὁ, πιό ήποτε κάνεις ἡ δέν κάνεις τήν ἐπηρεάζει, ὅτι ἔάν δέν τό κάνεις ἐσύ, μπορεῖ νά μή γινόταν καθόλου, καί ὅτι ἀκόμη κι ἄν μποροῦν νά τό κάνουν, ἡ τό κάνουν, κι ἄλλοι, αὐτό δέν σέ ἀπαλάσσει ἀπό τήν εὐθύνη νά τό κάνεις ὁ ἴδιος... Κι αὐτό τό ὑπάρχεις-γιά δέν είχει ὄρια (έάν πρόκειται νά είναι ἡθικό, κι ὅχι ἀπλῶς ἀποτέλεσμα συμφωνίας) — δέν ἔξαρτᾶται ἀπό τό τί κάνει, ἡ δέν κάνει, ὁ "Άλλος, ἀπό τό ἄν ἀξίζει ἡ φροντίδα σου, ἄν σου ἀνταποδίδει τά ἵσα. Δέν μποροῦμε νά ἐπινοήσουμε ἔνα ἐπι-

χείρημα πού θά δικαιολογοῦσε τήν ἀποκήρυξην τῆς ἡθικῆς εὐθύνης — θά τήν ἔβαζε στόν «πάγο», θά τή δάνειζε ἡ θά τήν ὑποθήκευε. Καὶ δέν μποροῦμε νά φανταστοῦμε μιά θέση πού θά μᾶς ἔδινε τό ἡθικό δικαίωμα νά ποῦμε: «Ἐγώ ἔκανα ὅ,τι μποροῦσα, κι ἐδῶ σταματᾶ ἡ εὐθύνη μου».

Ἐάν αὐτή εἶναι ἡ ούσια τῆς ἡθικῆς, τότε σίγουρα δέν ταιριάζει μέ τήν ἀσυνεχῆ, ἀποσπασματική, ἐπεισοδιακή ζωή πού ἀποφεύγει τίς συνέπειες. Ζοῦμε σέ μιά ἐποχή πού ὁ Anthony Giddes διορατικά περιέγραψε ώς ἐποχή τῆς «καθαρῆς σχέσης», στήν ὥποια ὁ καθένας μετέχει «γιά χάρη τῆς ἴδιας τῆς σχέσης, γάρ ὅ,τι μπορεῖ νά ἀποκομίσει ἀπό αὐτήν, καὶ ἡ ὥποια ἐπομένως μπορεῖ νά διακοπεῖ λίγο-πολύ κατά βούληση, ὅποιαδήποτε στιγμή, ἀπό ὅποιοιδήποτε μέλος της ἐποχή τῶν «πολλαπλῶν σχέσεων» πού ἔρχονται σέ ἀντίθεση με τίς «παντοτινές, μοναδικές» ἴδιωτητες τοῦ ρομαντικοῦ ἔρωτα, ἀφοῦ; «ὁ ἔρωτας δέν μπορεῖ πιά νά εἶναι ίσοδύναμος μέ τή διάρκεια». ἐποχή τῆς «πλαισικῆς σεξουαλικότητας», ἀφοῦ ἡ σεξουαλική ἵκανοποίηση ἔχει «ἀποδεσμευτεῖ ἀπό τήν πανάρχαια ὄλοτητα πού συγκροτοῦσε μέ τήν ἀναπαραγωγή, τή συγγένεια καὶ τίς γενιές». Μποροῦμε νά δοῦμε ὅτι ἡ ἀρχή πού διέπει καὶ τίς τρεῖς καταστάσεις εἶναι ἡ διατήρηση τῶν ἀνοικτῶν ἐπιλογῶν, ἡ ἐλευθερία κινήσεων. «Χρειάζομαι περισσότερο χῶρο», εἶναι ἡ σύντομη ἀλλά συνηθισμένη δικαιολογία ὅλων αὐτῶν πού τελικά φεύγουν καὶ προβάλλοντάς την ἐννοοῦν: «Δέν θέλω νά παρεμβαίνουν οἱ ἄλλοι στή ζωή μου, ούτε αὐτοί πού χθές ήθελα. θέλω νά ἀσχολοῦμαι μόνο μέ τόν ἑαυτό μου, μέ ὅ,τι εἶναι καλό γιά μένα, μέ ὅ,τι θέλω». «Οσοι ἐπιθυμοῦν περισσότερο χῶρο πρέπει νά προσέχουν νά μή δεσμευτοῦν, καὶ πιό συγκεκριμένα νά μήν ἐπιτρέψουν στίς δεσμεύσεις νά διαρκέσουν περισσότερο ἀπό τήν ἀπόλαυση πού μποροῦν νά ἀντλήσουν ἀπό αὐτές. Πρέπει λοιπόν νά κρατοῦν τίς πράξεις τους μακριά ἀπό ὅλες τίς πιθανές συνέπειες, κι ὅταν κάποιες προκύπτουν, τότε —καὶ ἐκ τῶν προτέρων— νά ἀποποιοῦνται κάθε εὐθύνη γι' αὐτές.

‘Η ζωή τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου παρομοίαστηκε συχνά μέ ἕνα προσκυνηματικό ταξίδι στόν χρόνο. Τό δρομολόγιο ὅμως τῶν προσκυνητῶν καθορίζεται ἐκ τῶν προτέρων ἀπό τόν προορισμό τους (πού στήν περίπτωση τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου εἶναι ὁ ἰδεότυπος ἐνός ἐπαγγέλματος, μιά ταυτότητα). Οι προσκυνητές ὑπολογίζουν τήν κάθε τους κίνηση, ἔτοι ὡστε νά προσεγγίζουν διαρκῶς τόν σκοπό τους. Ο προσκυνητής κάνει τά διαδοχικά βήματά του μέ συνέπεια, ἔχοντας συνειδήση ὅτι κάθε βῆμα ἔχει σημασία καὶ ὅτι ἡ σειρά τους δέν μπορεῖ νά ἀνατραπεῖ. Οι σύγχρονοι ἀνδρες καὶ γυναικες, ἀκόμη κι ἀν τό θέλουν, πολύ δύσκολα καταφέρουν νά δοῦν τή ζωή τους ώς προσκύνημα. Μποροῦμε νά σχεδιάσουμε τή ζωή μας ώς ταξίδι πρός ἔναν σκοπό μόνο σέ ἔναν κόσμο ὅπου ἔχουμε λόγους νά πιστεύουμε ὅτι ἡ διαδρομή θά παραμείνει ἀμετάβλητη ἡ θά ἀλλάζει λίγο στή διάρκεια τῆς ζωῆς μας — καὶ εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι κάτι τέτοιο δέν ἰσχύει στήμερα. Ἀντίθετα, ἡ ζωή τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν τῆς ἐποχῆς μας μοιάζει περισσότερο μέ τουρισμό στόν χρόνο: οι τουρίστες δέν μποροῦν καὶ δέν ἡθελαν νά ἀποφασίσουν ἔξαρχης ποιά μέρη θά ἐπισκεφθοῦν καὶ μέ ποιά σειρά: αὐτό γιά τό ὅποιο εἶναι δέν δέν θά σταματήσουν νά μετακινοῦνται, ἀδέναιοι πάντοτε ἀν ὁ τόπος στόν ὅποιο φθάνουν εἶναι ὁ τελικός τους προορισμός. Εἶναι πολύ ἀπίθανο γιά δούσας τό γνωρίζουν αὐτό νά ἀπλώσουν βαθειές ρίζες καὶ νά ἀναπτύξουν πολύ ἰσχυρούς δεσμούς μέ τούς ντόπιους. Τό πιό πιθανό εἶναι νά θεωρήσουν τόν κάθε τόπο προσωρινή στάση, πού ἔχει σημασία μόνο γιά τήν ἵκανοποίηση πού τούς δίνει: ἀλλά πρέπει νά εἶναι ἔτοιμοι νά ξαναφύγουν, κάθε φορά πού ἡ ἵκανοποίηση μειώνεται ἡ πιό πράσινα λιβάδια τούς καλοῦν ἀλλοῦ.

Μέ ἄλλα λόγια, ἡ στρατηγική τοῦ «Χρειάζομαι χῶρο» ἀντιστρατεύεται κάθε ἡθική στάση. ‘Αρνεῖται τήν ἡθική σημασία καὶ τής πιό προσωπικῆς ἀνθρώπινης σχέσης. ‘Έχει ώς ἀποτέλεσμα βασικά στοιχεῖα τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων

νά έξαιρούνται από τήν ήθική άποτίμηση. 'Η στρατηγική αυτή έξουδετερώνει πλευρές τής άνθρωπινης ύπαρξης πού οι «έξουδετερωτικοί» μηχανισμοί τής γραφειοκρατίας και τῶν έπιχειρήσεων δέν θά μπορούσαν (η δέν μπόρεσαν η δέν έπιθυμούσαν) νά άγγίζουν...'.

"Όπως συνέβαινε καί μέ τίς παλαιότερες μορφές έξουδετερωσης τῶν ήθικῶν κρίσεων καί μέ τή διάχυση τῶν εύθυνῶν, ή κατάσταση δέν μπορεῖ νά έπανορθωθεῖ από ήθικολόγους κήρυκες (έφόσον μάλιστα δροῦν μεμονωμένα). Οι ρίζες τῆς φθάνουν βαθιά στὸν τρόπο ζωῆς τῶν συγχρόνων ἀνδρῶν καί γυναικῶν. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι πρόκευται γιά ἔνα εἶδος «ύρθιολογικῆς προσταρμογῆς» στίς νέες συνθῆκες τῆς ζωῆς. Οι συνθῆκες αὐτές προκρίνουν ὄρισμένες στρατηγικές, ἐνῶ καθιστοῦν κάποιες ἄλλες σχεδόν ἀνεφάρμοστες. Οι πιθανότητες νά τηρήσει κάποιος ήθική στάση καί γά τήν ἀκολουθήσει ὡς τό τέλος ἀψηφώντας τίς δυσκολίες εἰναι λίγες — ὅλες οι πιέσεις πού δημιουργεῖ ή κοινωνία καταστρέφουν τούς συναισθηματικούς δεσμούς ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους, εύνοώντας τούς «έλευθερους σκοπευτές». Μόνον ἂν ἔλθουν τά πάνω κάτω, ή ήθική θά ἀποκτήσει ξανά τίς περιοχές ἐκεῖνες πού έχουν τώρα «ἀπελευθερωθεῖ από ήθικούς περιορισμούς».

Η ίδιωτικοποίηση τῆς κοινῆς μοίρας

'Ο Michael Schluter καί ὁ David Lee, δύο δέξιοι παρατηρητές τῆς ήθικῆς κατάντιας τῶν συγχρόνων ἀνδρῶν καί γυναικῶν, σχολιάζουν πολύ καυστικά τόν τρόπο μέ τόν ὅποιον έχουμε τήν τάση νά ζοῦμε σήμερα:

Φοροῦμε τήν ίδιωτικότητά μας σάν σκάφανδρο. Στά καφενεῖα μόλις μᾶς δοθεῖ ή εύκαιρια, καταλαμβάνουμε τή διπλανή μας καρέκλα καί τή φορτώνουμε μέ τά ἀδιάδροχα καί τίς ὅμπρέλες μας, στήν αιθουσα ἀναμονῆς τῶν

ιατρείων κοιτάζουμε ἐπίμονα τίς ἀφίσες γιά τήν ίλαρά... 'Ο, τιδήποτε, ἀρκεῖ νά μήν ἔρθουμε σέ ἐπαφή ὁ, τιδήποτε, ἀρκεῖ νά μήν μπλέξουμε... Καί ή κατοικία ἀκόμη στένεψε καί φτώχυνε, οἱ ἐκτεταμένες οἰκογένειες διασπάστηκαν σέ πυρηνικές καί σέ μονογονικά νοικοκυριά, ὅπου οι ἐπιθυμίες καί τά ἐνδιαφέροντα τοῦ ἀτόμου προηγοῦνται αὐτῶν τῆς ὄμάδας. Έφόσον, στή μεγα-κοινότητα δέν γίνεται νά μήν πατάει ὁ ἔνας τόν ἄλλο, ἀποσυρθήκαμε σέ διαφορετικά σπίτια κλείνοντας πίσω μας τήν πόρτα, ἀποσυρθήκαμε στά δωμάτιά μας καί κλείσαμε πίσω μας τήν πόρτα. Τό σπίτι μετατράπηκε σέ ἔνα πολυκέντρο ἀνάπτωσης ὅπου τά μέλη τοῦ νοικοκυριοῦ μποροῦν νά ζοῦν, θά ἔλεγε κανείς, χωριστά, ἀλλά δίπλα... Δέν ἔχει ίδιωτικοποιηθεῖ μόνον ή ἑταρεία φυσικοῦ ἀερίου ἀλλά καί ή ἴδια ή ζωή.

Δίπλα-δίπλα, ἀλλά χωριστά. Ίδιωτεύοντες. Μοιραζόμαστε τόν χῶρο, ἀλλά ὅχι τίς σκέψεις ή τά συναισθήματα καί συνειδητοποιοῦμε ὅτι, κατά πᾶσαν πιθανότητα, δέν μοιραζόμαστε πιά τήν ίδια μοίρα. Αύτή ή συνειδητοποίηση δέν δημιουργεῖ ἀναγκαστικά ἀπέχθεια καί μίσος, ἀλλά σίγουρα αὐξάνει τήν ἀδιαφορία καί τήν ἀπάθεια. «Δέν θέλω νά μπλέξω», λέμε τίς περισσότερες φορές γιά νά ἀδρανοποιήσουμε συναισθήματα μόλις πᾶνε νά ἐμφανιστοῦν καί νά πνιξουμε στή γένεσή τους τούς θλαστούς μιᾶς βαθύτερης, στενότερης ἀνθρώπινης σχέσης τοῦ εἶδους «Μαζί καί στά πλούτη καί στή φτώχεια, ὥσπου ὁ θάνατος νά μᾶς χωρίσει». Μία ἀπό τίς λίγες ἀνθηρές βιομηχανίες εἰναι ἐκείνη πού παράγει ὅλο καί πιό περίπλοκες κλειδαριές, ἀμπάρες καί συστήματα ἀσφαλείας, καί αὐτό δέν ὄφελεται μόνο στίς ἀντιεμενικές η στίς —ύποτιθεται— πρακτικές χρήσεις τους, ἀλλά καί στή συμβολική τους ἀξία. Γιά μᾶς, σημασιοδοτοῦν τά ὄρια τοῦ ἔρημητηρίου μας, τό μέρος ὅπου δέν θέλουμε νά μᾶς ἐνοχλοῦν, ἐνῶ στούς ἄλλους κοινοποιοῦν τήν ἀπόφασή μας:

«Δέν μέ νοιάζει ἂν ἔξω γίνεται χαμός».

Διερευνήσαμε όρισμένες από τις αιτίες τῆς ἀπάθειας καὶ τῆς ἀδιαφορίας πού ὀλοένα μεγαλώνουν. "Οχι ὅμως ὀλες. Ή «γενικευμένη ἰδιωτικοποίηση τῆς ζωῆς» ἔχει μεγάλα πλοκάμια πού ἀπλώνονται μακριά. Ή ἰδιωτικοποιημένη ζωή, ὅπως καὶ κάθε ἄλλη, δέν εἶναι ποτέ ἀδιάκοπα εύτυχισμένη. "Έχει κι αὐτή τὸ μερτικό τῆς στόν πόνο, τά παράπονα, τή δυστυχία. Οι ἀτυχίες τῶν ἰδιωτικοποιημένων ἀτόμων δέν συμφωνοῦν, ἡ κάθε μία τους προσανατολίζεται, θά ἐλεγε κανείς, σέ διαφορετική κατεύθυνση καὶ ζητᾶ διαφορετική θεραπεία. Στήν ἰδιωτικοποιημένη κοινωνία μας, τά παράπονα φαίνεται νά προσανατολίζονται σέ κατεύθυνσεις πού διαφέρουν πολύ καὶ μάλιστα νά συγχρούνονται: σπάνια συσσωρεύονται καὶ κρυσταλλώνονται γύρω ἀπό ἔναν κοινό στόχο. Σέ ἔναν κόσμο πού μεταβάλλεται καὶ παραδέρνει, ποιό εἶναι τό πιθανό πλεονέκτημα πού θά ἀποκομίσει κανείς ἀν ἐνώσει τίς δυνάμεις του μέ ἔνα ἄλλο «ἔρμαιο τῆς μοίρας»;

Ο διακεκριμένος Ἀγγλογερμανός κοινωνιολόγος Νόρμπερτ Ἐλλας στοχάστηκε γιά τά διδάγματα τοῦ διάστημου ἀφηγήματος τοῦ Ἐντγκαρ Ἀλλαν Πόε γιά τοὺς τρεῖς ναυτικούς πού παγιδεύονται στή θύελλα. Στό διήγημα αὐτό, οἱ δύο ἀπό τοὺς τρεῖς πνίγονται –λιγότερο ἐπειδή τοὺς κατάπιε ἡ μανιασμένη θάλασσα, καὶ περισσότερο ἐπειδή μόνοι τους ἔπεσαν στά νεφά, παραλυμένοι: ἀπό τὸν φόδο καὶ τήν ἀπελπισία –ἐνώ ὁ τρίτος κοιτάζοντας ψύχραιμα γύρω του καὶ παρατηρώντας ὅτι τά στρογγυλά ἀντικείμενα τείνουν γάλ ἐπιπλέουν καὶ νά μήν παρασύρονται ἀπό τή δίνη, πήδηξε ἔγκαιρα μέσα σέ ἔνα βαρέλι καὶ σώθηκε. "Ομως, ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Διογένη, τό βαρέλι ἀποτελεῖ τό διαβόητο σύμβολο τῆς πλήρους ἀπάρνησης τοῦ κόσμου, τῆς ὀλοκληρωτικῆς ἀτομικῆς ἀποχώρησης. Ο Νόρμπερτ Ἐλλας ἥθελε νά μᾶς παρηγορήσει μέ τόν σχολιασμό του: δεῖτε, ἀκόμη καὶ καταμεσῆς μᾶς καταιγίδας, ἡ λογική θά μᾶς ὑποδείξει τόν σωστό δρόμο. Ἀλλά προσέξτε τό μήνυμα πού ἡ λογική μᾶς ψιθυρίζει μέσα

στήν καταιγίδα: ὁ καθένας σας ἃς ἀναζητήσει ἔνα βαρέλι γιά νά κρυψτεῖ μέσα του.

Τά χρόνια πού ζοῦμε σημαδεύτηκαν ἀπό τήν ἀργή ἀλλά ἀκατάπαυστη διάλυση ἡ ἔξασθενιστή τῶν παραγόντων πού ἀλλοτε θεσμοθετοῦσαν τήν κοινή μας μοίρα καὶ ἀπό τήν ἀντικατάστασή τους ἀπό θεσμούς πού ἐκφράζουν καὶ πρωθοῦν τή διαφορετικότητα τῆς μοίρας τοῦ καθενός ἀπό μᾶς. Τό ἡθελημένο ἡ μή ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς διαδικασίας εἶναι νά μήν παρουσιάζεται πιά ἡ κοινότητα (καὶ ἐν γένει ἡ δράση τῶν κοινοτήτων) ὡς πηγή ἀσφαλείας γιά τά ἀτομα, ἀλλά ὡς πηγή δυστυχίας καὶ ἐμπόδιο. ἔνα παραπάνω βάρος πού ἐλάχιστα προσθέτει στήν προσωπική εὐημερία τῶν ἀτόμων, ἀλλά καὶ κάτι πού, δυστυχῶς, δέν μποροῦν νά ἀποτινάξουν ὅσο καὶ ἄν τό ἐπιθυμοῦν. Ολόενα καὶ περισσότερο, ἀντιμετωπίζουμε τίς κοινές ἀνάγκες καὶ ἐπιδιώξεις τῆς κοινότητας μόνον ὡς φορολογούμενοι: δέν συζητάμε πιά τήν εύθυνη μας στήν ἀπό κοινοῦ ἀντιμετώπιση τῆς ἀτυχίας καὶ τῆς ἀναποδίας τοῦ καθενός μας καὶ στή συλλογική προστασία ἀπό αὐτές, ἀλλά πόσο θά μᾶς κοστίσει νά βοηθήσουμε αὐτούς πού χρειάζονται βοήθεια. Οι ἀπαιτήσεις τους μαρτυροῦν ὅτι εἶναι παράσιτα, ἐνῷ ἀντίθετα οἱ ἀπαιτήσεις μου νά συνεισφέρω λιγότερα στόν κοινό κορβανά δέν κάνουν κάτι τέτοιο. Εἶναι ἀπολύτως φυσικό ὁ φορολογούμενος νά θέλει νά πληρώσει λιγότερους φόρους (ἔτσι ὅπως τό φορτωμένο ζῶο ἐπιθυμεῖ ἐλαφρύτερο φορτίο). Τό ἀποτέλεσμα βεβαίως εἶναι νά παίρνει τόν κατήφορο ἡ ποιότητα τῶν ὑπηρεσιῶν πού παρέχονται συλλογικά. "Οπότε, ὅποιος ἔχει τά λεφτά γιά τήν ἀγορά τοῦ βαρελιοῦ, τό ἀγοράζει καὶ μπαίνει μέσα. Οταν εἶναι δυνατόν, ὁ καθένας μας ἀγοράζει μάθεση ἔξω ἀπό τά ἄθλια σχολεῖα πού ὑπολειτουργοῦν, ἀπό τά ἀνεπαρκῶς χρηματοδοτούμενα ὑπερπλήρη νοσοκομεῖα καὶ ἀπό τά μίζερα γηροκομεῖα –ἔτσι ὅπως ἀγοράσσαμε ἡδη μάθεση, μέ συνέπειες πού οι περισσότεροι ἀπό ἐμάς ἐκ τῶν ὑστέρων θηρηοῦμε, ἔξω ἀπό τής δημόσιες συγκοινωνίες πού συνεχῶς συρρι-

κνώνονται καί φθίνουν. "Οσο περισσότερο ένεργούμε εἴτε, τόσο αὐξάνουν οἱ λόγοι νά συνεχίσουμε νά ένεργούμε εἴτε, καθώς τά σχολεῖα γίνονται ἀθλιότερα, οἱ οὐρές γιά τά νοσοκομεῖα μακρύτερες καί ἡ φροντίδα γιά τούς ἡλικιωμένους ἀκόμη πιό ἄθλια. Βλέπουμε δόλο καί λιγότερους λόγους γιά νά κάνουμε θυσίες γιά χάρη αὐτῶν πού μένουν πιό πίσω. Είναι πιθανόν ὅτι ἄν, ὡς ἐκ θαύματος, ἡ Μαρία Ἀντουανέττα μεταφερόταν στήν ἐποχή μας, θά ἔλεγε: «Παραπονοῦνται ὅτι τό κοινό πλοῦτο εἶναι ἔνα σκουριασμένο σαπιοκάραδο. Γιατί δέν ἀγοράζουν βαρέλαια;».

Στήν κατηφόρα αὐτή ὑπάρχει ἔνα σημεῖο, πού ἵσως τό ἔχουμε περάσει πιά, πέρα ἀπό τό δόπιο οἱ ἀνθρωποι δυσκολεύονται πολύ νά συλλάβουν τά πλεονεκτήματα τῆς συλλογικῆς δράσης, δηλαδή τίς δελτιώσεις πού θά προέκυπταν ἀν διαχειρίζονται ἔνα μέρος τῶν πόρων τους ἀπό κοινοῦ καί ὅχι ἀτομικά. (Ἐπί χρόνια τώρα ἡ φορολογική ἐπιβάρυνση, ἄν καί δέν δείχνει σημάδια ἐλάττωσης, μεταποτίζεται σταθερά ἀπό τή φορολογία τού εἰσοδήματος στή φορολογία τῆς κατανάλωσης. Ἡ τάση αὐτή ἐπιδοκιμάζεται καί ἐπικροτεῖται ἀπό πολλούς. Φαίνεται πώς πολλοί ἀνθρωποι ἀπολαμβάνουν τό σύντομο διάλειμμα ἐλευθερίας ἀνάμεσα στήν ἔξαργύρωση μᾶς ἐπιταγῆς καί τήν ὑπογραφή μᾶς ἄλλης). "Οσο ἔξασθενούν οἱ ἐγγυήσεις τῆς ἀτομικῆς ἀσφάλειας πού προσφέρονται ἀπό τήν κοινότητα, καί δόσο λιγότερο μπορεῖ νά στηριχτεῖ κανές σέ αὐτές, τόσο λιγότερο δικαιολογημένες καί περιοριστικές φαίνονται οἱ ἀπαιτήσεις τῆς κοινότητας γιά κοινές προσπάθειες καί θυσίες. Συνήθως, σήμερα, σκεφτόμαστε: «'Αξίζεις τά λεφτά μους;». Καί καθώς ὁ ἀριθμός αὐτῶν πού πληρώνουν ξεπερνά τόν ἀριθμό «αὐτῶν πού ἔχουν ἀξία», ἡ μοίρα τῶν «παράσιτων» εἶναι προκαθορισμένη. Τό πιθανότερο εἶναι ὅτι τά αἰτήματα καί τά παράπονά τους θά ἀπορριφθοῦν δημοκρατικά, ἀπό τήν πλειοψηφία αὐτῶν πού εὐεργετοῦνται ἀπό τό καθολικό δικαίωμα τῆς ψήφου.

'Αλλά ἡ ἀδιαφορία γιά τούς λιγότερο τυχερούς δέν εἶναι

τό μοναδικό ἀποτέλεσμα. Αύτό μπορεῖ νά προκύψει, ὅπως καί γίνεται, μόνο μαζί μέ τή γενικευμένη ἔξασθενιση καί ἔξαρφάνιση τοῦ πνεύματος τῆς κοινότητας. 'Εάν ἡ πολιτική (ὅσα δηλαδή συζητιοῦνται καί ἀποφασίζονται στήν ἀγορά, ὅπου ὅλοι οἱ ἐνδιαφερόμενοι μπαροῦν νά συγκεντρωθοῦν καί νά μιλήσουν) ἀφορᾶ ὅσα ἀποτονται τοῦ κοινοῦ συμφέροντος καί ὅσα ἔχουν σημασία γιά ὅλους, ποιός τή χρειάζεται ὅταν τά συμφέροντα καί αὐτά πού τό κάθε μέλος τῆς κοινωνίας θεωρεῖ σημαντικά συνεχίζουν νά ἀποκλίνουν; Τό ἐνδιαφέρον γιά τήν πολιτική εἶχε πάντα τά σκαμπανεβάσματά του, ἀλλά σήμερα φαίνεται νά είμαστε μάρτυρες μᾶς ριζικά νέας ἀναβίωσης τῆς ἀπάθειας τοῦ ἐκλεκτορικοῦ σώματος. 'Η σημειρινή ἀπογοήτευση φαίνεται νά εἶναι πιό βαθειά ἀπό τήν παραδοσιακή διάψευση πού ἀκολουθεῖ τίς ἀνεκπλήρωτες ὑποσχέσεις ἡ τά προγράμματα χωρίς ὄραμα. 'Αφορᾶ τήν πολιτική αὐτή καθ' ἐαυτήν. Δείχνει ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν ἐκλογέων δέν μπορεῖ νά κατανοήσει γιά ποιό λόγο θά ἔπρεπε νά ἐνοχλεῖται, ἀφοῦ τόσα λίγα φαίνονται νά ἔξαρτωνται ἀπό τό τί «λένε» ἡ κάνουν αὐτοί πού ἀσχολοῦνται μέ τήν πολιτική.

Οι «κινήσεις πολιτῶν», μία ἀπό τίς λίγες πρόσφατες προσπάθειες νά 禋εθεῖ ἔνας νέος τρόπος νά συνδεθοῦν οἱ πολίτες μέ τίς ὑπηρεσίες πού τούς παρέχονται, ἐπιβεβαιώνουν αὐτή τήν τάση. Τό ἀξιοσημείωτο χαρακτηριστικό τους εἶναι ὅτι δέν ἀντιλαμβάνονται τούς πολίτες ώς ἀνθρώπους πρόθυμους νά ἀναλάβουν τήν εύθυνη γιά θέματα πού ἔπερνοῦν τίς ἴδιωτικές τους ἀνάγκες καί ἐπιθυμίες, ἀλλά ώς καταναλωτές ὑπηρεσιῶν πού παρέχονται ἀπό ὄργανισμούς τούς ὅποίους ἐλάχιστα δικαιούνται καί ἐπιθυμοῦν νά ἔξετάσουν, καί ἀκόμη λιγότερο νά ἔποπτεύσουν. Οι κινήσεις πολιτῶν προωθοῦν μία τέτοια εἰκόνα τοῦ πολίτη ὅριζοντας τά δικαιώματά του κυρίως καί πρωτίστως, ἄν ὅχι ἐξ ὀλοκλήρου, ώς δικαιώματα πού ἀπορρέουν ἀπό τό δικαίωμα τοῦ καταναλωτῆ νά ἐκανοποιηθεῖ ἀπό τήν ὑπηρεσία πού τοῦ προσφέρεται. Αύτά συμπεριλαμβάνουν καί τό δικαίωμα στή διατύπω-

ση παραπόνων και τό δικαίωμα στήν ἀποζημίωση. Δέν συμπεριλαμβάνουν, προφανῶς, τό δικαίωμα στή διερεύνηση τῆς ἐσωτερικῆς λειτουργίας τῶν ὑπηρεσιῶν γιά τίς ὅποιες διατυπώνονται παράπονα και οἱ ὅποιες θά προδοῦν σέ ἀποζημίωσεις —οὕτε δέδαια, τό δικαίωμα νά καθορίσουν οἱ πολίτες τό τί θά κάνουν οἱ ὑπηρεσίες αὐτές.

Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σέ ἔνα εἶδος φαύλου κύκλου. Μιά ὄλοένα και πιό ἰδιωτικοποιημένη ζωή τρέφει τήν ἀδιαφορία γιά τήν πολιτική. Καί ή πολιτική, ἀνεξέλεγκτη, ἐπεκτείνει τήν ἰδιωτικοποίηση, προκαλώντας ἀκόμη μεγαλύτερη ἀδιαφορία. Ἰσως πάλι πρόκειται γιά ἔνα γόρδιο δεσμό, τόσο μπερδεμένο πού δέν μποροῦμε πιά νά ποῦμε ποῦ ἀρχίζει και ποῦ τελειώνει τό σχοινί τῶν αἰτίων. Ἐλάχιστες είναι λοιπόν οἱ πιθανότητες οἱ ήθικές εὐθύνες πού ἔξαλείφονται στό ἐπίπεδο τῆς δάσης νά ἀναζωγονηθοῦν ἀπό ἔνα ήθικό δράμα, πού θά προωθήσουν οἱ ἔξασθενημένοι θεσμοί τῆς πολιτείας.

"Αν ὑπάρχουν παράπονα πού ἀπευθύνονται στήν κυβέρνηση τῆς χώρας, αὐτά είναι πολύ λίγα· ἔξ ίσου λίγες είναι και οἱ ἐλπίδες πού ἐναποτίθενται σέ αὐτήν — ἀλλά και πάλι χωρίς ρεαλιστικές προσδοκίες ὅτι θά ἐνεργήσει δεόντως. Καί ἐπιπλέον, τά παράπονα και οἱ ἐλπίδες ἔχουν ἐπανοριστεῖ ὡς ἰδιωτικά ἐνδιαφέροντα. Σέ αὐτήν τή χώρα [Μεγάλη Βρετανία], ή τάση ἔχει ἐπιδεινωθεῖ ἀπό τήν ούσιαστική ἀποδυνάμωση πολλῶν ἐνδιάμεσων θεσμῶν, ιδίως ἔκεινων τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης. Τόση πολλή δύναμη ἔχει ἀφαιρεθεῖ ἀπό τά δημαρχεῖα, τόσα λίγα ἔξαρτῶνται ἀπό τίς ἐνέργειές τους, τόσο ἀδύναμα ἔγιναν τά συνδικάτα, πού ἔνα λογικό ἀτομο πού ζητᾶ ἐπανόρθωση ἥ δελτίωση είναι καλύτερα νά τήν ἀναζητήσει ἀλλού. Συνολικά, ή νέα ἀντιληψη ἀμφισβητεῖ τή χρησιμότητα και τά πλεονεκτήματα πού ἐνυπάρχουν στήν κοινή δράση και στή συνένωση τῶν δυνάμεων, και ἀφήνεται στήν ίδέα ὅτι γιά νά ἐπιτύχεις αὐτό πού ἐπιθυμεῖς, είναι καλύτερα νά στηριχθεῖς πρωταρχικά στή δική σου πονηριά και ἐπινοητικότητα. Ή Λαίδη Θάτσερ ίσως ἔκανε μεγάλο

πραγματολογικό λάθος ὅταν δήλωσε ὅτι δέν ὑπάρχει «κοινωνία», ἀλλά σίγουρα δέν ἀφησε καμμιά ἀμφιβολία γιά τό ποιοί ήταν οἱ στόχοι τῶν νομοθετικῶν προσπαθειῶν της. Ή διαβόητη δήλωσή της ἀποκάλυπτε τίς προθέσεις της, και στά χρόνια πού ἀκολούθησαν, ή Λαίδη Θάτσερ ἔκανε μεγάλα δήματα πρός τήν κατεύθυνση τῆς πραγματοποίησής τους.

Δέν ἐνεργοῦμε, ὅμως ἀπό κοινοῦ — σέ ὄρισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις; Ἐπανενημένως ἀκοῦμε γι' ἀνθρώπους πού συγκεντρώνονται γιά νά πρωθήσουν ἥ νά ὑπερασπιστοῦν ἔνα σκοπό, πού φαίνεται νά πιστεύουν ὅτι τους ἐκφράζει ὅλους. Χωρίς αὐτά τά «κοινά αἰσθήματα», δέν θά ὑπῆρχαν δημόσιες συγκεντρώσεις, διαδηλώσει και συλλογὴ ὑπογραφῶν. Αύτό είναι ἀλήθεια. Καί ὅμως, συνήθως οἱ κοινές αὐτές ἐνέργειες δέν διαρκοῦν ἀρκετά γιά νά δημιουργήσουν νέους θεσμούς, πού μποροῦν νά ἐπιβάλλουν τή σταθερή ὑποστήριξη ὅσων συμμετέχουν σέ αὐτές. Ὁπως και ἀλλα γεγονότα, γιά ἔνα σύντομο διάστημα ἔξάπτουν, γίνονται τό κέντρο τῆς προσοχῆς και μετά χάνονται, δίνοντας τή θέση τους σέ ἄλλες ἐνασχολήσεις. Γενικά, πρόκειται γιά ἐνέργειες πού ἀφοροῦν ἔνα μόνο θέμα και συγκεντρώνουν γύρω ἀπό ἔνα αἴτημα ἀνθρώπους διαφορετικῶν πεποιθήσεων, πού συχνά ἔχουν πολύ λίγα κοινά σημεῖα και φτιάχνουν παράξενα ζευγάρια. Μόνο σπάνια τέτοια θέματα ἐπιδεικνύουν ἥ ἐπιτείνουν τό αἰσθημα της ήθικῆς εὐθύνης ἀπέναντι στό κοινό καλό. Συχνότερα κινητοποιοῦν αἰσθήματα κατά, ὅχι ὑπέρ· κατά ἐνός ὑπερψωμένου κόμβου, μιᾶς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς, ἐνός καταυλισμοῦ τοιγάνων ἥ χίπηδων, μιᾶς ἐπιλογῆς τοποθεσίας γιά τό θάψιμο τοξικῶν ἀποβλήτων. Μερικές φορές δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι σκοπός τους δέν είναι νά κάνουν τόν κόσμο πού ὅλοι μας μοιραζόμαστε καλύτερο και πιό κατοικήσιμο, ἀλλά νά ἀνακατανείμουν τίς λιγότερο εὐχάριστες πλευρές του: νά πετάξουν τά δυσάρεστα και ἀδιολα κοιμάτια του στήν αὐλή τοῦ γείτονα. Περισσότερο διαφορούν παρά ἐνώνουν. Ἐμμέσως, προωθοῦν τήν ἀντιληψή ὅτι διαφορετικοί ἀνθρωποι ἔχουν διαφορετικά ήθικά διααιώμα-

τα, και ὅτι τά δικαιώματα πού ὄρισμένοι ἀπολαμβάνουν τούς δίνουν και τό δικαίωμα νά ἀρνοῦνται τά δικαιώματα ἄλλων.

Μιά ιδιωτικοποιημένη ζωή ἔχει πολλές χαρές: ἐλευθερία ἐπιλογῆς, τήν εὐκαιρία νά δοκιμάσει κάποιος πολλούς τρόπους ζωῆς, τή δυνατότητα νά διαμορφώσει τόν ἑαυτό του σύμφωνα μέ τά δικά του ιδεώδη. Ἀλλά ἔχει και τίς λύπες της: ἡ μοναξιά και ἡ ἀγιάτρευτη ἀνεβαίστητη γιά τίς ἐπιλογές πού ἔγιναν και πρέπει νά γίνουν είναι οι κυριότερες ἀπό αύτές. Δέν είναι εύκολο νά χτίζουμε τήν ταυτότητά μας στηριγμένοι μόνο στίς είκασίες και τά προαισθήματά μας. Καί ἐλάχιστη είναι ἡ ἐπιβεβαίωση πού μᾶς προσφέρει ἡ ταυτότητα πού κατασκευάσαμε μόνοι μας, ἐάν αὐτή δέν ἔχει ἀναγνωριστεῖ και ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπό μιά ἔξουσία πού ἔχει μεγαλύτερη διάρκεια και είναι ίσχυρότερη ἀπό τόν μοναχικό κατασκευαστή. Ἡ ταυτότητα πρέπει νά ἰδωθεῖ ως ταυτότητα: ἡ διαχωριστική γραμμή ἀνάμεσα στήν ἀτομικά δημιουργημένη και τήν κοινωνικά ἀποδεκτή ταυτότητα είναι ἡ γραμμή πού χωρίζει τήν τρέλα ἀπό τήν προσπάθεια κάποιου πού ἐπιβάλλει τήν παρουσία του. Γι' αὐτό, πολύ συχνά, αἰσθανόμαστε μιά ἀκατανίκητη «ἀνάγκη νά ἀνήκουμε» — μιά ἀνάγκη νά ἀντιληφθοῦμε τόν ἑαυτό μας ὅχι μόνον ως ἀνθρώπινο ὄν, ἀλλά και ως μέλος μᾶς εύρυτερης ὄντότητας. Ἐλπίζουμε ὅτι ἡ ταύτιση μέσω τής συμμετοχῆς θεμελιώνει πιό στέρεα τή μικρότερη και ἀσθενέστερη προσωπική ταυτότητα. Τώρα πού μερικές ἀπό τίς παλιότερες, κάποτε στέρεες, ὑποστάσεις πού ἐγγυόνταν και ἐπιβεβαίωναν τήν ταυτότητα τῶν ἀτόμων ἔχουν καταρρεύσει, και ἄλλες χάνουν μέ γοργό ρυθμό τή συνεκτική τους δύναμη, χρειαζόμαστε νέες, ίκανές νά προσφέρουν ἔργες και δεσμευτικές κρίσεις.

Οι ἀνεπάρκειες τής κοινότητας

Πολλοί, τόσο ἀριστεροί ὅσο καί δεξιοί, μᾶς ἐπαναλαμβάνουν συνέχεια ὅτι ὁ πιθανότερος ὑποψήφιος νά καλύψει τό κενό είναι ἡ κοινότητα. Ἐντούτοις, ὁ μοντερνισμός ξόδεψε σχεδόν ὅλον του τόν χρόνο και πολλή ἐνέργεια γιά νά πολεμήσει τίς κοινότητες — αύτές τίς ὁμάδες, μέσα στίς ὁποῖες οι ἀνθρώποι γεννιοῦνται και μέσα στίς ὁποῖες τό στέρφο χέρι της παράδοσης, πού τό δυναμώνει ἡ συλλογική ἐπιτήρηση και ὁ ἐκβιασμός, τούς ἀναγκάζει νά περάσουν τήν ὑπόλοιπη ζωή τους. Ἀπό τόν Διαφωτισμό και δώθε, θεωρήθηκε αὐτονόητη ἀλήθεια ἡ ἴδεα, ὅτι ἡ ἀνθρώπινη χειραφέτηση, ἡ ἀποδέσμευση τού γνήσιου ἀνθρώπινου δυναμικού, ἀπαιτοῦσε τό σπάσιμο τῶν δεσμῶν τής κοινότητας, ὥστε τά ἀτομα νά ἀπελευθερωθοῦν ἀπό τούς περιορισμούς πού ἔθετε ἡ γέννησή τους. Φαίνεται ὅτι διαγράψαμε ἔναν κύκλο. Ἡ ἴδεα τῆς κοινότητας ἀνασύρθηκε ἐκ νέου ἀπό τήν παγερή ἀποθήκη ὅπου ὁ μοντερνισμός, προστηλωμένος σέ μάν ἀνθρωπότητα δίχως ὄρια, τήν εἶχε κλείσει και ἀπέκτησε ἔναν τήν πραγματική ἡ φανταστική αἰγλή πού εἶχε στό παρελθόν. Στήν κοινότητα ἐστιάζονται πολλές χρεωκοπημένες ἐλπίδες ἡ ἀφερέγγυοι θεσμοί. Αύτό πού κάποτε ἀπορρίφθηκε ως κώλυμα, τώρα χαιρετίζεται γιά τίς «εὐκαιρίες πού παρέχει». Αύτό πού κάποτε θεωροῦνταν ἐμπόδιο στόν δρόμο τῆς ὄλοκλήρωσης τής ἀνθρωπότητας, τώρα ἔξυμνεῖται ως ἀπαραίτητη προϋπόθεσή της. Ἡ Ἀνθρωπότητα, μᾶς λένε, ἔχει πολλές μορφές και ὁμοίεις, και χάρη στίς κοινότητες, τίς παραδόσεις και τίς κουλτούρες οι μορφές ζωῆς πού κληρονομοῦνται είναι παροῦσες γιά νά ἔξασφαλίσουν τήν πολυμορφία της.

Ἡ κοινωνική σκέψη πάντα ἐπαναλάμβανε μέ ἐνθουσιασμό τίς ιστορίες πού ἀφηγοῦνταν ἡ πού ἀπλῶς εἶχαν στό νοῦ τους αὐτοί πού κατεῖχαν τήν ἔξουσία, μεταμφιέζοντας τίς προθέσεις και τίς φιλοδοξίες τους σέ περιγραφές της κοινωνικῆς

πραγματικότητας, τῶν νόμων της ἢ τῶν «ίστορικῶν της πάσεων». Τήν ἐποχή τῶν μοντέρνων πολιτισμικῶν σταυροφοριῶν πού ἔξαπολύθηκαν ἐνάντια στήν τοπική ἢ ἐθνοτική αὐτοῖς ποιούσαν πραγματεῖες ἔβριθναν ἀπό αὐτάρεσκες νεκρολογίες γιά τίς κοινότητες. Άστορο, σήμερα, ἐλάχιστες εἶναι οἱ δυνάμεις πού φλέγονται ἀπό τήν ἐπιθυμία νά παρουσιάσουν τήν ίδιατερότητά τους ὡς πανανθρώπενη οὐσιουμενικότητα, καὶ δέν ὑπάρχει δέδαια σοδαρός λόγος νά ἀφηγοῦνται τά δημιουργίας τους πού διαψεύστηκαν. Άντιθετα, ἐπικαλοῦνται αὐτό πού ἔχωρίζει τήν μιά ἀνθρώπινη συλλογικότητα ἀπό τήν ἄλλη. Γιά νά ριζώσουν καλύτερα στό δικό τους ἔδαφος καὶ χωρίς τήν ἐπίδειξη τήν ἀνάγκη νά σφετερίστοιν τό ἔδαφος ἄλλων, εἶναι ἔτοιμες νά παραδεχτοῦν ὅτι ἡ ποικιλία των ἀνθρώπινων μορφῶν εἶναι ἀναντίρρητο γεγονός: δέν εἶναι πιά ἔνα λυπηρό καὶ παροδικό πάντως, ρεῦμα, ἄλλα μά σταθερή ὄψη τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Καὶ ἡ κοινωνική σκέψη, πρόθυμα καὶ ἀναγκαστικά, ἀλλάζει καὶ αὐτή τόν τόν.

Τό ἐπιχείρημα της ὑπεροχῆς τῆς ὑποτιθέμενης «φυσικῆς» κοινότητας στή ζωή τοῦ ἀτόμου ἔχει ὡς ἔξης: Καθένας ἀπό μᾶς γεννιέται σέ μιά ὄρισμένη παράδοση καὶ γλώσσα, ἡ ὅποια προαποφασίζει τί θά δούμε πρὸν ἀκόμη κοιτάζουμε, τί θά πούμε πρὸν ἀκόμη μάθουμε νά μιλοῦμε, τί θά θεωρήσουμε σημαντικό πρὸν ἀρχίσουμε νά συγχρίνουμε μεταξύ τους τά πράγματα καὶ πῶς θά συμπεριφερθοῦμε πρὸν ἀκόμη ἀρχίσουμε νά ζυγίζουμε τίς ἐπιλογές μας. *Ἐτσι, γιά νά μάθουμε τί εἴμαστε, γιά νά κατανοήσουμε τούς ἔαυτους μας, πρέπει νά ἐναγκαλισθοῦμε συνειδητά τήν παράδοση καὶ νά ἀναμετρηθοῦμε μαζί της. Καὶ γιά νά εἴμαστε ὁ ἔαυτός μας, γιά νά κρατήσουμε τήν ταυτότητά μας ἀλώθητη καὶ ἀκέραια, πρέπει νά ὑποστηρίξουμε αὐτή τήν παράδοση μέ δῆλη μας τήν καρδιά. Στήν πραγματικότητα, τής ὁφελοῦμε ἀπόλυτη νομιμοφροσύνη καὶ ὁφελοῦμε νά ἀνταποκριθοῦμε στίς ἀπαιτήσεις της μέ ἀδιαμφισβήτητη προτεραιότητα ὅταν αὐτή μᾶς καλεῖ, μέσα σέ μιά κοινωνία ὅπου πολλαπλές νομιμοφροσύνες συγκρούονται.

Τό ἐπιχείρημα, ως ἔχει, ἀντιστρέφει τήν ἀληθινή τάξη των πραγμάτων. Οι παραδόσεις δέν «ὑπάρχουν» ἀπό μόνες τους, ἀνεξάρτητα ἀπό ὅ, τι σκεπτόμαστε καὶ πράττουμε. Τής ἐπινοοῦμε ἐκ νέου καθημερινά, χάρη στήν ἀφοσίωσή μας, τήν ἐπιλεκτική μας μνήμη καὶ δραση, τόν τρόπο μας νά συμπεριφέρμαστε «ώς ἔαν» οἱ παραδόσεις νά καθορίζουν τή συμπεριφορά μας. Οι κοινότητες εἶναι ἀξιωματικά θεμελιωμένες. Τό νόημα τῆς «ἀληθινῆς» τους ὑπαρξῆς εἶναι ὅτι πολλοί ἀνθρώποι, ὅμοφωνα, δέχονται αὐτό τό ἀξίωμα. Τό κάλεσμα νά δώσουμε στήν «κοινότητα στήν ὅποια ἀνήκουμε» τήν πρωταρχική καὶ ἀμέριστη ὑπακοή μας, ἡ ἀπαίτηση νά θεωρήσουμε τούς ἔαυτούς μας πρῶτα μέλη τῆς κοινότητας καὶ ἔπειτα ὅλα τά ἄλλα, εἶναι ἀκριβῶς ὁ τρόπος μέ τόν ὅποιο ἡ κοινότητα γίνεται «πραγματικότητα», πού διαιρεῖ τήν εύρυτερη κοινωνία σέ μικρότερους περιχαρακωμένους χώρους πού ἀντιμετωπίζουν ὁ ἔνας τόν ἄλλον κακύποτα καὶ κρατοῦν τίς ἀποστάσεις ἀναμεταξύ τους. Καὶ ἐπειδή αὐτές οι κοινότητες σέ ἀντιδιαστολή μέ τά μοντέρνα ἔθνη πού εἶναι καλά ὀχυρωμένα πίσω ἀπό τούς καταστατικούς καὶ ἐκπαιδευτικούς θεσμούς τοῦ ἔθνους-κράτους, δέν ἔχουν γερές βάσεις νά στηριχθοῦν, ἐκτός ἀπό τήν ἀτομική νομιμοφροσύνη, ἀπαιτοῦν μάλιστα συνήθιστα ἔντονη συναισθηματική ἀφοσίωση καὶ ἀκραίες κρουγαλέες δηλώσεις νομιμοφροσύνης· καὶ ὁσφραίνονται στά ἀπρόθυμα, χλιαρά καὶ ἀναποφάσιστα περιθώριά τους πιό θανάσιμους κινδύνους.

*Ἐτσι λοιπόν ὑπάρχει ἀκόμη μά ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν «ἀφήγηση τῆς κοινότητας» καὶ τήν ἀληθινή κατάσταση τῶν πραγμάτων πού αὐτή ἀφηγεῖται. Τό τραγούδι τῶν σειρήνων τῆς κοινότητας μιλᾶ γιά τή ζεστασία τῆς συντροφίας, τήν ἀλληλοκατανόηση καὶ τήν ἀγάπη, τήν ἀνακούφιση ἀπό τήν παγερή, σκληρή καὶ μοναχική ζωή τοῦ ἀνταγωνισμοῦ καὶ τῆς διαρκούς ἀβεβαιότητας. Η κοινότητα αὐτοδιαφημίζεται σάν εύχαριστο σπίτι μέσα σέ μιά ἐχθρική καὶ ἐπικίνδυνη πόλη. Άντλει ἀφθονα στοιχεῖα, ἀνοιχτά ἡ συγκαλυμμένα, ἀπό τή

σύγχρονη είκόνα του αύστηρου διαχωρισμοῦ ἀνάμεσα στήν όχυρωμένη καὶ ἡλεκτρονικά προστατευμένη οἰκία καὶ τό δρόμο πού είναι γεμάτος ἀπό ἄγνωστους μαχαιροβγάλτες, τήν ἔρημη χώρα πού ἐλέγχεται ἀπό «όμάδες περιφρούρησης της γειτονιᾶς». Ἡ κοινότητα γοητεύει τούς προσήλυτους μέ τήν ὑπόσχεση τῆς ἀπελευθέρωσης ἀπό τόν φόρο, μέ τήν ὑπόσχεση τῆς οἰκιακῆς ἡρεμίας. Πάλι, ὅμως, ἡ πραγματικότητα είναι πολύ συχνά εὐθραυστή· ἡ κοινότητα δέν μπορεῖ νά παράσχει τίποτε ἄλλο πέρα ἀπό τήν πλήρη καὶ στρατευμένη ἀφοσίωση στόν σκοπό. Οι αὐτοδιοιρίζομενοι φρουροί της καιροφυλαχτούν μέρα-νύχτα, ἀναζητοῦν ἀληθινούς ἢ δῆθεν προδότες, ἀποστάτες ἢ ἀπλῶς ἐκείνους πού ἀκολουθοῦν μέ μισή καρδιά καὶ είναι ἀναποφάσιστοι. Ἡ ἀνεξαρτησία ἀποδοκιμάζεται, ἡ διαφωνία καταπνίγεται καὶ ἡ ἀνυπακοή καταδιώκεται. Ἡ πίεση νά κρατηθεῖ τό ποίμνιο μέσα στή στάνη είναι ἀδυσώπητη. Ἡ ἐπιθυμία τῆς ζεστασιᾶς πού χαρίζει ἡ ἐνταξη ἔχει γιά τίμημα τή σκλαβία.

Τό συνολικό ἀποτέλεσμα ὅλων αὐτῶν είναι ἄλλη μία ἐκδήλωση τῆς τάσης, πού μᾶς είναι πιά οἰκεία, νά ἐκριζώνεται ἡ ἡθική εὐθύνη τοῦ ἀτόμου. Ἡ κοινότητα τώρα, ἡ μᾶλλον οι αὐτοδιακηρυσσόμενοι φύλακες τῆς ἀγνότητάς της, είναι αὐτή πού χαράσσει τά ὅρια των ἡθικῶν εύθυνῶν, χωρίζει τό καλό ἀπό τό κακό, καὶ εὐτυχῶς ἡ δυστυχῶς, ὑπαγορεύει τόν ὄρισμό τῆς ἡθικῆς συμπεριφορᾶς. Ἡ ὑπέρτατη ἔγγονα τῆς ἡθικῆς τῆς νομοθεσίας είναι νά διατηρεῖ ἀθικτή τή διαίρεση ἀνάμεσα στό «Ἐμεῖς» καὶ τό «αὐτοί». «Οχι τόσο γιά νά ἐνισχύσει τά ἡθικά κριτήρια, ὅσο γιά νά ἐγκαθιδρύσει διπλά κριτήρια (δύο μέτρα καὶ δύο σταθμά, ὅπως λέμε) — ἔνα γιά «ἐμᾶς» καὶ ἔνα πού προορίζεται γιά τή μεταχείριση των «ἄλλων». Ἡ ἀλήθεια είναι ὅτι σέ ἀντιδιαστολή μέ τόν ἀπρόσωπο κόσμο των ἰδιωτῶν, τό ἀξίωμα τῆς κοινότητας οὔτε ἐνισχύει τήν ἡθική ἀδιαφορία οὔτε τήν ὑπομένει πιό εὔκολα. Ἀλλά οὔτε αὐτή καλλιεργεῖ ἡθικά ὑποκείμενα. Ἀντικαθιστά τά βάσανα τῆς ἡθικῆς εὐθύνης μέ τή θεβαίότητα τῆς πει-

θαρχίας καὶ τῆς ὑποταγῆς. Καὶ δέν ὑπάρχει καμμία ἐγγύηση ὅτι τά πειθαρχημένα ὑποκείμενα είναι ἡθικά. Ἐξ ἄλλου, τά πειθήνια ὑποκείμενα εὔκολα μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν — ὅπως καὶ γίνεται— στήν ὑπηρεσία τῆς βάναυσης, ἀνόρτης ἀπανθρωπίας πού κυριαρχεῖ στούς ἀτέλειωτους (καὶ ἀνέλπιδες) διακοινοτικούς πολέμους φθορᾶς καὶ στίς συνοριακές ἀψιμαχίες.

Κίνδυνοι καὶ "Ορια

Μολονότι διανύσαμε μακρύ δρόμο στήν ἀναζήτηση πηγῶν ἡθικῆς ἐλπίδας, παραμένουμε μέ τά χέρια ἀδειανά. Τό μόνο πού μάθαμε είναι ὅτι είναι ἀπίθανο νά ἀνακαλύψουμε τέτοιες πηγές. Ἡ γραφειοκρατία καὶ οἱ ἐπιχειρήσεις ποτέ δέν φημίζονται ως μνημεῖα ἡθίους καὶ σχολεῖα ἡθικῆς. Ἀλλά δέν μποροῦμε νά περιμένουμε πολλά οὔτε ἀπό τους φορεῖς πού προρίζονται νά θεραπεύσουν τή βλάβη στή σπονδυλική στήλη της ἡθικῆς των ὑποκειμένων. Ἐπιστροφή στήν οἰκογένεια; Οι διαδικασίες τῆς ἴδιωτικοποίησης φθάνουν βαθιά μέσα στήν καρδιά τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς. Ἀκόμη κι ἀν κάναμε τούς γονεῖς ἀμισθίους ἀστυνομικούς, ὅπως θέλουν αὐτοί πού προτείνουν νά τούς ἐπιβάλλονται πρόστιμα γιά τήν κακή συμπεριφορά των παιδιῶν τους, δύσκολα θά ἀνακόπταμε τό κύμα. Ἀναδίπλωση στήν κοινότητα; Ἐδῶ οἱ ἡθικές εὐθύνες μοιάζουν νά παγώνουν μᾶλλον, παρά νά ἀναζωγονούνται. Περισσότερο ἀπό δύο αἰώνες μετά τήν ὑπόσχεση τοῦ Διαφωτισμοῦ ὅτι θά θεσμοθετήσει μά την ἡθική καὶ ἀνθρώπινη κοινωνία, ἡ ἀτομική συνείδηση καὶ τό αἴσθημα εὐθύνης τοῦ καθενός μας ἀποτελοῦν τά μοναδικά ἐφόδια πού μᾶς ἀπέμειναν γιά νά παλέψουμε νά κάνουμε τή ζωή πιό ἡθική ἀπ' ὅ,τι είναι. Καὶ ὅμως θεωροῦμε τό ἐφόδιο αὐτό κενό καὶ πνιγηρό.

Δέν πρόκειται γιά κάτι πού ἀφορᾶ μόνο τούς φιλοσόφους

της ήθικής καί τούς ιεροκήρυκες. «Οσο άνησυχητικό κι αν είναι αὐτό, υπάρχει λόγος νά συμμεριζόμαστε τίς άνησυχίες τους. Τό διλημμα πού άντιψετωπίζουμε τώρα έκφραστηκε μέ τρόπο όξν από τόν γερμανικής καταγωγής Αμερικανό φιλόσοφο της ήθικής Hans Jonas: «Τό ίδιο άκριδώς ρεῦμα πού μᾶς ἐπέτρεψε νά άποκτήσουμε τίς ἔξουσίες πού πρέπει τώρα νά ρυθμίσουμε μέ κανόνες... ἔχει διάβρωσει, ἔξαιτίας μᾶς ἀναγκαστικής συμπληρωματικότητας, καί τά θεμέλια ἀπό τά ὅποια οι κανόνες αὐτοί ἀπέρρεαν... Τώρα τρέμουμε μέσα στήν ἕρημο του μηδενισμοῦ, ὅπου ή ἀπόλυτη σχεδόν παντοδύναμία συνοδεύεται ἀπό τή σχεδόν ἀπόλυτη κενότητα, καί ή μεγαλύτερη ίκανότητα ἀπό τήν ἐλάχιστη ἐπίγνωση τῶν στόχων».

Καί δῆμας, τό διακύβευμα είναι τεράστιο. «Ἐνα ἀπό τά διδίλια πού ἀσκησαν τή μεγαλύτερη ἐπιφροή κατά τήν τελευταία δεκαετία ήταν τό διδίλιο του Ulrich Beck, *Risk Society*. Τό μήνυμα του Beck είναι ὅτι ή κοινωνία μᾶς παράγει ὄλοένα καί περισσότερους κινδύνους, τούς ἐλέγχει καί τούς διαχειρίζεται. Σήμερα, δέν προχωροῦμε «πρός τά ἐμπρός» ἀλλά ξεδιαλύνουμε τή σύγχυση καί ἀναζητοῦμε διέξοδο ἀπό τήν πανωλεθρία πού προκάλεσαν οι χθεσινές μᾶς πράξεις. Οι κίνδυνοι είναι δινά μᾶς προϊόντα, πού δῆμας δέν τά ἀναμέναμε καί μερικές φορές ήταν ἀδύνατο νά τά ἔχουμε προβλέψει ή νά τά ἔχουμε υπολογίσει. Αύτό συμβαίνει, ἐπειδή ὅ, τι καί αν κάνουμε προστλωνόμαστε στόν κοντινό στόχο (ή ίκανότητα νά ἐστιάζουμε στό κοντινό είναι στήν πραγματικότητα τό μυστικό τῶν ἐκπληκτικῶν ἐπιτευγμάτων τής ἐπιστήμης καί τής τεχνολογίας), ἐνώ οι ἀλλαγές πού ἐπιφέρουμε στή ζυγαριά τής φύσης καί τής κοινωνίας γιά νά ἐπιτύχουμε αὐτόν τό στόχο ἔχουν διαρειές συνέπειες μεγάλου βεληνεκούς καί τά ἀπομακρυσμένα τους ἀποτελέσματα ἐπανακάμπτουν ώς νέοι κίνδυνοι, νέα προβλήματα καί κατά συνέπεια νέοι στόχοι. Αύτό πού δῆμας καθιστά τήν ηδη ἀθλια κατάσταση σχεδόν καταστροφική, είναι ὅτι ή κλίμακα τῶν ἀλλαγῶν πού ἀπρόσεκτα προκαλοῦμε είναι τόσο μαζική, πού μποροῦμε ἀνά πᾶσα στιγμή νά περά-

σουμε τή γραμμή πέρα ἀπό τήν ὅποια οι κίνδυνοι είναι ἀπολύτως μή ἐλέγχουμε καί οι διάδεις ἀνεπανόρθωτες. Μόλις ἔχουμε ἀρχίσει μιά προσπάθεια νά υπολογίσουμε τούς κινδύνους ἀπό τήν κλιματική ἀλλαγή πού προκαλεῖ ή ἀτμοσφαιρική ρύπανση, η τούς κινδύνους ἀπό τή διάβρωση τοῦ ἐδάφους καί τήν ἐλάττωση τῶν διατικῶν πόρων, πού προκαλοῦνται ἀπό τά ὄλοένα καί πιό ἔξειδικευμένα λιπάσματα καί ἐντομοκτόνα. Δέν μποροῦμε δῆμας νά υπολογίσουμε εὔκολα τούς κινδύνους πού παραμονεύουν ἀν ἀφήσουμε ἐλεύθερα στή φύση μικρόβια πού δημιουργήθηκαν τεχνητά (καί, δέδαια, τό καθένα ἀπό αὐτά ἔχει τίς ίδιαίτερες, κατά κανόνα ἀξιέπαινες χρήσεις του) ή ἀκόμα περισσότερο τούς κινδύνους οι ὅποιοι ἐνέχονται στήν ὄλοένα πιό ἀποδεκτή γενετική μηχανική τοῦ ἀνθρώπινου είδους πού στοχεύει τελικά στήν παραγωγή ἀπογόνων κατά παραγγελία. «Ἐξ ἀλλου, παρ' ὅλο πού πολύ συχνά ἔχουμε ἐπίγνωση τῶν κινδύνων, ἐλάχιστα μποροῦμε νά κάνουμε μέ τή γνώση μᾶς, ἐφόσον οι δυνάμεις πού μᾶς στρώχνουν ὅλο καί πιό βαθιά, στό ὄλοένα καί πιό ἐπικίνδυνο ἐδαφος, είναι πανίσχυρες. Ἀναλογισθεῖτε γιά λίγο τήν ἀδιάκοπη ἐξάπλωση τῶν ὄλοένα καί πιό τέλειων καί ἀκαταμάχητων ὄπλων στόν κόσμο μᾶς πού ταλαντίζεται ἀπό συγκρούσεις, η τήν ἐπιδείνωση τής ἀσθένειας τής χυκλοφοριακής συμφόρησης πού προξενεῖ ή ἀθρόα εἰσαγωγή νέων ὄχημάτων στούς ηδη μποτιλιαρισμένους δρόμους, καταστάσεις πού, κάθε φορά πού τίς σκεφτόμαστε, μᾶς θλίβουν. Ή ἐμπειρία μᾶς λέγει ὅτι δέν μποροῦμε νά δροῦμε παρηγοριά στή σκέψη, ὅτι οι ίδιες ίκανότητες πού μᾶς κάνουν ίκανούς νά παράγουμε φοβερούς κινδύνους μποροῦν νά μᾶς κάνουν καί ἀρκετά σοφούς γιά νά τούς ἀναλογισθοῦμε καί ώς ἐκ τούτου νά κάνουμε κάτι γιά νά περιορίσουμε τή ζημιά. Ή ίκανότητα νά συλλογίζόμαστε δέν μεταφράζεται εύκολα σέ ίκανότητα γιά δράση.

‘Ακόμα καί αν ὁ νοῦς είναι διορατικός καί ἀρκετά συνετός, η ἐπιθυμία μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ ἀνεπαρκής: καί ἀκόμη καί αν τό πνεῦμα είναι πρόθυμο, η σάρκα μπορεῖ νά είναι

άσθενής. Είσάγουμε τίς βελτιώσεις μας (η τά φάρμακα πού θά γιατρέψουν τίς πληγές πού ξφησαν οι προηγούμενες βελτιώσεις πού άπέτυχαν) τοπικά. Ήδη τόσο, τά αποτελέσματά τους μπορεῖ νά φθάνουν σε γωνιές και χαραμάδες τοῦ πλανήτη πού πολύ δύσκολα βλέπουμε τήν υπαρξή τους. Ένεργούμε έδω κι εκεῖ γιά νά ἀντιμετωπίσουμε τίς ἐνοχλήσεις πού νιώθουμε σήμερα — και ἐνεργούμε χωρίς νά δίνουμε στόν ἑαυτό μας ἀρκετό χρόνο γιά νά σκεφτεῖ, γιά νά μήν ποῦμε νά διερευνήσει, τίς μακροπρόθεσμες συνέπειες τῶν πράξεών μας. Θά νιώθουμε ὅμως ἀκόμη ίκανοί νά διασχίσουμε τή γέφυρα πού στήσαμε ὅταν φθάσουμε ἔκει; Καὶ τί σόι γέφυρα θά είναι αὐτή; Σκεφτεῖτε τά νέα θαυματουργά φάρμακα πού είσταλλουν, το ἔνα μετά τό ἄλλο, στά εύτυχισμένα μας ὄνειρα, χάρις στήν ἐφευρετικότητα τῶν ἐπιστημόνων και τῶν διαφημιστῶν. Οι ἐπονομαζόμενες «παρενέργειες» μελετῶνται, μερικές φορές γιά ὑπερβολικά σύντομο χρονικό διάστημα, ἄλλες φορές, συνετώτερα, γιά μεγάλο. Έδω καὶ περισσότερο ἀπό εἰκοσι χρόνια, ἐκατομμύρια γυναικεῖς πῆραν τό ἀντισυλληπτικό χάπι, καὶ ἔτσι μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι γυνωρίζουμε τούς κινδύνους πού ἐμφανίστηκαν μέσα σ' αὐτό τό χρονικό διάστημα. Άλλα ξέρουμε ἀραγε πῶς θά είναι ὁ ἀνθρώπινος κόσμος σέ ἐκατό, ἀς ποῦμε, χρόνια ἀπό τώρα, ὅταν ἀρκετές γενιές γυναικῶν θά ἔχουν πάρει τό χάπι; Καὶ ὑπάρχει τρόπος νά τό ξέρουμε; Ή μήπως γυνωρίζουμε τίς μακροπρόθεσμες, μετά ἀπό κάμποσες γενιές, παρενέργειες τῆς τεχνητῆς γονιμοποίησης και τῆς *in vitro* σύλληψης;

Τύπαρχουν σοβαρά ἐρωτήματα πού ἀνήκουν στό είδος τῶν ἐρωτημάτων πού ποτέ ὡς τώρα δέν χρειάστηκε νά θέσουμε. Φαίνεται ὅτι σήμερα χρειαζόμαστε ἔνα ἐντελῶς καινούργιο είδος ἡθικῆς. Μία ἡθική φτιαγμένη στά μέτρα τῶν τεράστιων ἀποστάσεων χώρου και χρόνου, στίς ὅποιες μποροῦμε νά ἐπιδράσουμε και στίς ὅποιες ἐπιδροῦμε, ἀκόμη και ἀν δέν τό γυνωρίζουμε η δέν ἔχουμε τήν πρόθεση νά τό κάνουμε. «Πρωταρχικό καθῆκον» αὐτῆς της ἡθικῆς, γιά νά παραθέσουμε και

πάλι τόν Jonas, είναι νά «ένοφθαλμιστοῦμε τίς μαχροπρόθεσμες συνέπειες τοῦ τεχνολογικοῦ ἐγχειρήματος». Αὐτή ἡ ἡθική πρέπει νά καθοδηγεῖται, λέγει ὁ Jonas, ἀπό τήν «εὔρετική τοῦ φόδου» και τήν «ἀρχή τῆς ἀβεβαιότητας». Ἀκόμη και ἀν τά ἐπιχειρήματα τῶν αἰσιόδοξων και τῶν ἀπαισιόδοξων τελικά ἔξισορροποῦνται, «ἡ προφητεία πού προοιωνίζεται τήν κακή ἔκβαση πρέπει νά ληφθεῖ πιό σοβαρά ὑπόψη ἀπό ἔκεινη πού προβλέπει αἴσιο τέλος». Ό Jonas καταλήγει σέ μιά ἐκσυγχρονισμένη (ἄν και —ὅπως και ὁ ἴδιος ὅμολογεῖ— καθόλου λογικά αὐταπόδεικτη) ἐκδοχή τοῦ κατηγορηματικοῦ προτάγματος τοῦ Κάντ. «Πράξε ἔτσι ὥστε οἱ συνέπειες τῶν πράξεών σου νά είναι συμβατές μέ τή διατήρηση τῆς γνήσιας ἀνθρώπινης ζωῆς». Αν ἀμφιβολεῖς —ὑπονοεῖς ὁ Jonas— μήν τό κάνεις. Μήν αὐξάνεις και μήν πολλαπλασιάζεις τόν κίνδυνο περισσότερο ἀπ' ὅσο είναι ἀναπόφευκτο. Κάνε λάθος, ἀν δέν γίνεται διαφορετικά, ἀλλά μέ σύνεση.

Ο ἡθικός αὐτοπειρισμός, πού ὁ Jonas πιστεύει ὅτι χρειαζόμαστε, είναι δύσκολη ὑπόθεση. Τό νά ἀκολουθήσουμε τήν «εύρετική τοῦ φόδου» δέν σημαίνει τίποτα λιγότερο ἀπό τό νά ἀντισταθοῦμε, νά ἀντικρούσουμε και νά ἀψηφήσουμε τίς πιέσεις πού ἀσκοῦνται ἀπό ὅλες σχεδόν τίς πλευρές τῆς σύγχρονης ζωῆς: τόν ἀνταγωνισμό τῆς ἀγορᾶς, τόν συνεχίζομενο ἀκήρυχτο πόλεμο ἀναδιανομῆς ἀνάμεσα σέ ἐδαφικές και μή ἐδαφικές ἐνότητες και ὅμαδες, τίς τάσεις τῆς τεχνολογίας και τῆς ἐπιστήμης πού προωθοῦνται και διευρύνονται ἀπό μόνες τους, τήν κατανόηση ἀπό μέρους μας τῆς πορείας τῆς ζωῆς και τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ὡς διαδοχῆς «προοβλημάτων» πού πρέπει νά βροῦν «λύση» και τή βαθιά ριζωμένη ἐξάρτησή μας ἀπό ὅλοένα και πιό ἔξειδικευμένες και ἔξαιρετικά τεχνικές λύσεις στά προβλήματα. Πίσω ἀπό ὅλες αὐτές τίς ὄψεις ὄρθωνται ισχυροί, περιχαρακωμένοι θεσμοί πού ὑποδογθοῦν τή στοιχειώδη ισχύ τῶν «φυσικῶν δυνάμεων». Από τήν ἄλλη πλευρά, πίσω ἀπό τό νέο ἡθικό πρόταγμα ὑπάρχει διάχυτο τό αἴσθημα ὅτι δέν μποροῦμε νά προχωρήσουμε ἔτσι γιά πολύ,

χωρίς νά διατρέχουμε άνευ προηγουμένου, ίσως, κινδύνους τῶν δύοιών οί διαστάσεις εἶναι τεράστιες. Τό αἰσθημα αὐτό δέν ἔχει ἀκόμη δρεῖ τὸν θεσμικό του παράδεισο καί ἀπέχει πολύ ἀπό τό νά ἔχει ξεκαθαρίσει ποῦ ὑπάρχουν οἱ δυνάμεις ἐκεῖνες ποὺ στή σημαία τους φέρουν τίς ἀρχές πού προτείνει ὁ Jonas, γιά νά μή μιλήσουμε καί γιά δυνάμεις ἀρκετά δυνατές γιά νά υπερισχύσουν τελικά.

‘Η νέα ήθική σέ ἀναζήτηση νέας πολιτικῆς

‘Η Χάννα “Αρεντ, μία ἀπό τούς πιό ἐνορατικούς παρατηρητές καί αὐστηρούς κριτές τῆς σύγχρονης ἀνθρώπινης κατάστασης, ἔγραψε πολλά καί πειστικά γιά τό «κενό τοῦ πολιτικοῦ χώρου». ‘Ἐννοοῦσε, ὅτι στίς μέρες μας δέν ὑπάρχουν πλέον προφανεῖς θέσεις στό πολιτικό σώμα στίς ὅποιες στεκόμενοι νά σβήσουμε ἀπό τή μνήμη σκάνδαλα καί ἀνοησίες τοῦ παρελθόντος. Οι δεσμεύσεις φαίνονται πρόσκαιρες καί τά αἰώνια δικαιώματα εἶναι τόσο προσωρινά ὅσο καί ἡ ἴδια ἡ αἰώνιότητα.

‘Η κυβέρνηση πού ἀσκεῖ καί προβάλλει μιά πολιτική ἐννοούμενη κατ’ αὐτόν τὸν τρόπο, θέλει τούς ὑπηκόους της ἔρμαια, νά παρασύρονται καί νά ξεχινοῦνται, ἄν καί ἀπό καιρό σέ καιρό ἐμφανίζεται νά ἀναπολεῖ μιάν ἔνδοξη κληρονομιά καί παλιές οἰκογενειακές ἀξίες. ‘Υποκείμενα πού ζοῦν τή ζωή τους σάν νά πρόκειται γιά μιά συλλογή ἀπό ἐπεισόδια δίχως συνοχή πού γρήγορα λησμονιοῦνται ἀρμόδιους σέ κυβερνήσεις πού ἡ πολιτική τους συνίσταται σέ μιά σειρά ἀπό ἀσυνεπή ἀποσπάσματα (πού εἶναι καλύτερα νά ξεχινοῦνται). Τέτοιες κυβερνήσεις ἐνεργοῦν κατά τρόπο ὥστε τίποτα νά μήν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ διαρκές, ἀξιόπιστο καί προβλέψιμο, ἀξιόλογο καί ίκανό νά στηριχτεῖ κάποιος πάνω του. Μεταβέτουν τὸν τόπο λήψης τῶν ἀποφάσεων ἔχει ὅπου ἐκεῖνοι πού ἐπηρεάζονται

ἀπό αὐτές δέν μποροῦν νά τίς δοῦν ὡς ἀποφάσεις, ἀλλά ὡς «τυφλό πεπρωμένο». Παρουσιάζουν τό παιχνίδι τῶν δυνάμεων τῆς ἀγορᾶς ὡς τό μοναδικό πρότυπο ζωῆς, ἐπειδή καί ἡ ζωή βιώνεται ὡς παιχνίδι, καί προβάλλουν ὡς ὑπέρτατο κριτήριο εύπρέπειας τό σύνθημα «Πατέτε σωστά τό χαρτί σας».

Μιά τέτοια ζωή δέν εἶναι ἀπολύτως εύτυχισμένη. Ἀπέχει πολύ ἀπό αὐτό. ‘Η πίστη σέ μιά εύτυχία πού ἐνδημεῖ στήν καταναλωτική ζωή εἶναι ἀπλῶς μιά «τετριμένη ἀλήθεια». Τί νά ποῦμε γιά τήν ἀδεβαιότητα, τήν ἀνασφάλεια, τή μοναξία καί τό μέλλον ὅπου φωλιάζει ὁ φόδος κι ὅχι ἡ ἐλπίδα; Τί νά ποῦμε γιά τήν ἀδυναμία νά ἀποκτηθεῖ ὁ, τιδήποτε μέ ασφάλεια, νά εἶναι κανεὶς βέβαιος γιά διδήποτε, νά μπορεῖ νά πεῖ μέ ἐμπιστοσύνη «τά κατάφερα»; Τί νά ποῦμε γιά ἐκεῖνον πού θεωρεῖ τή γειτονιά του ζούγκλα ἡ ὅποια πρέπει νά ἐλέγχεται μέ περίσκεψη καί φόδο, πού θεωρεῖ τόν ξένο τέρας ἀπό τό ὅποιο πρέπει νά φυλαχτεῖ; Τί νά ποῦμε γιά τά σπίτια - ιδιωτικές φυλακές πού προστατεύονται ἀπό τούς διαρρήκτες.

‘Η ζωή δέν πρέπει νά εἶναι ἔτσι. ‘Ο χῶρος στόν ὅποιο συγκατοικούμε μπορεῖ νά εἶναι καλά καί συναινετικά δομημένος. Σέ ἔναν τέτοιο χῶρο, ὅπου μοιράζομαστε πολλά πράγματα πού εἶναι ζωτικά γιά τόν καθένα μας (συγκοινωνίες, σχολεῖα, χειρουργεῖα, μέσα ἐπικοινωνίας), θά μπορούσαμε νά δοῦμε δέν τόν ἄλλο ὅχι ὡς ἐμπόδιο, ἀλλά ὡς προϋπόθεση τῆς εὐημερίας μας. “Οσο ἡ ἀποσπασματική καί ἀσυνεχής ζωή προβάλλει τήν παρακμή τῶν ήθικῶν κινήτρων, τόσο μιά μοιρασμένη ζωή μέ συνεχεῖς καί πολυπρόσωπες σχέσεις θά μποροῦσε νά ἀναζωογονήσει τίς ήθικές εύθυνες καί νά ξυπνήσει μέσα μας τήν ἔντονη ἐπιθυμία νά ἐπωμισθοῦμε τόν ρόλο τῆς διαχείρισης τῶν ὑποθέσεων (πού ἔτσι θά γίνουν στ’ ἀλήθεια κοινές). “Οσο ἡ ἐπεισοδιακή ζωή καί ἡ πολιτική πού ἔχει ἀναχθεῖ σέ διαχείριση τῆς κρίσης προάγουν τήν ἔξοδο ἀπό τήν πολιτική, τόσο τό μοιρασμα τῶν εύθυνῶν θά διηθοῦσε σημαντικά τούς πολίτες νά ξαναβροῦν τή χαμένη τους φωνή ἡ νά προσπαθήσουν ξανά νά ἀκουστοῦν.

‘Η σύγχρονη κοινωνία είναι πολυφωνική καί τώρα γνωρίζουμε ότι θά παραμείνει τέτοια γιά μεγάλο χρονικό διάστημα καί στό μέλλον. Τό κεντρικό ζήτημα στίς μέρες μας είναι πώς νά μετατραπεῖ ή πολυφωνία σέ άρμονία καί νά άποφευχθεῖ ή έκφυλισμός της σέ κακοφωνία. Άρμονία δέν σημαίνει όμοιογένεια. Πρόκειται πάντα γιά άλληλεπιδραση άνάμεσα σέ διαφορετικά κίνητρα, άπό τά όποια τό καθένα διατηρεῖ τήν ξεχωριστή του ταυτότητα καί συνεισφέρει στό άποτέλεσμα μιᾶς μελωδίας, διαμέσου καί χάρη σέ αύτήν τήν ταυτότητα.

‘Η Χάννα ‘Άρεντ πίστευε ότι ή ίκανότητα τῶν ἀνθρώπων νά άλληλεπιδροῦν χαρακτηρίζει τήν πόλιν – ἔκει όπου συναντούμε δέ ένας τόν ἄλλο ως ίσοι, ἐνώ ἀναγνωρίζουμε τίς διαφορές μας καί μεριμνοῦμε γιά τή διατήρηση αύτῆς τῆς διαφορᾶς ως σκοποῦ τῆς συνάντησής μας... Πώς μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ αύτό; Διαμέσου τῶν ξεχωριστῶν ταυτοτήτων πού φράζουν τήν ἀποκλειστικότητα, δηλαδή τήν ἀρνηση νά συνυπάρξουμε μέ άλλες ταυτότητες. Αύτό μέ τή σειρά του ἀπαιτεῖ νά ἐγκαταλείψουμε τήν τάση νά καταπέλξουμε άλλες ταυτότητες στό δύναμα τῆς αὐτοδιάθεσης, ἐνώ ἀντίθετα δέχεται ότι αύτή ἀκριβῶς ή διαφύλαξη τῶν ἄλλων ταυτοτήτων συντηρεῖ τήν ποικιλία μέσα στήν όποια μπορεῖ νά εύδοκψήσει ή μοναδικότητα κάποιου.

‘Ο John Rawls, στό ἔργο του *Theory of Justice* πού ἀσκησε πολύ μεγάλη ἐπιφροή, παρουσίασε τό μοντέλο τῆς «άλληλεπικαλυπτόμενης συναίνεσης» καί διατύπωσε τίς προϋποθέσεις κάτω ἀπό τίς όποιες μποροῦν νά ἐναρμονιστοῦν ή ποικιλία καί ή ἐνότητα. ‘Ο Richard J. Mouw καί ο Sander Griffioen συνοψίζουν τίς προτάσεις του:

Τό κεντρικό ἐπιχείρημα ἐδῶ είναι ότι ἐνώ οι ἀνθρώποι προσέρχονται στόν δημόσιο χώρο ἀπό πολύ διαφορετικές μεταφυσικές θρησκευτικές ήθυκές ἀφετηρίες, ὅταν συναντῶνται μποροῦν νά συμφωνήσουν γιά νά ἐνεργήσουν μέ τίς ίδιες διαισθητικές ἀντιλήψεις γιά τό τί σημαίνει ὁρθή διευθέτηση. Μποροῦν νά καταλήξουν σέ

συναίνεση ἀναφορικά μέ θέματα ὅπως ή κυριαρχία τοῦ νόμου, ή ἐλευθερία της συνείδησης, ή ἐλευθερία τῆς σκέψης, ή ισότητα εύκαιριαν, ή δικαιη κατανομή τῶν ὑλικῶν μέσων γιά ὅλους τούς πολίτες...

«Μποροῦν»... Άλλα τό ἔρωτημα είναι, θά τό ἔκαναν; Καί θά τό κάνουν; Οι πολίτες πού συνήθιζαν νά συναντῶνται στόν δημόσιο χώρο της [ἀρχαίας] πόλεως ἵσως κατάφερναν, σέ γενικές γραμμές, νά τό κάνουν ἀρκετά καλά. Άλλα συναντίνταν ἔκει μέ τή φανερή πρόθεση νά συζητήσουν δημόσια θέματα, γιά τά όποια αύτοί μονάχα ἔφεραν εύθυνη: ἂν δέν τά κάνουμε ἔμεις οι ίδιοι, τά πράγματα δέν θά γίνουν ἀπό μόνα τους. ‘Οποια «άλληλεπικαλυπτόμενη συναίνεση» καί ἂν ὑπῆρχε ἡταν κοινό τους ἐπίτευγμα καί ὅχι κάποιο δώρο πού τους προσφερόταν. Δημιουργοῦσαν ξανά καί ξανά αύτήν τή συναίνεση καθώς συναντιόνταν, μιλοῦσαν καί ἐπιχειρηματολογοῦσαν. Σύμφωνα μέ τήν ἐπιτυχημένη φράση του Jeffrey Weeks, «Η ἀνθρωπότητα δέν ἔχει μά ούσια πού πρέπει νά πραγματοποιηθεῖ ἀλλά μά πραγματιστική κατασκευή, μιά προοπτική πού πρέπει νά ἀναπτυχθεῖ μέσα ἀπό τήν ἀρθρωση ποικιλών ἀτομικῶν προγραμμάτων, δηλαδή διαφορῶν, πού συνιστοῦν τήν ἀνθρώπινη φύση μας, μέ τήν εύρεια ἔννοια».

‘Ο Αμερικανός πολιτικός ἐπιστήμονας Albert Hirschman ηταν ὁ πρῶτος πού διατύπωσε τήν ἀποψή ότι οι ἀνθρώποι μποροῦν νά ἐπηρεάσουν τίς ὑποθέσεις πού τους ἀφοροῦν μέ δύο τρόπους: μέ τή φωνή ή μέ τήν ἀποχώρησή τους (δέν είναι τυχαῖο ότι ο Hirschman πάρει ως πρότυπο τίς πράξεις πού κάνουν οι ἀνθρώποι ως καταναλωτές): «Φωνή» σημαίνει ἐδῶ τό αἴτημα νά ἀλλάξουν καί τά πράγματα καί ὁ τρόπος πού αύτά γίνονται: «ἀποχώρηση» σημαίνει νά γυρίζει κανείς τήν πλάτη στά πράγματα πού τόν δυσαρεστοῦν συνολικά καί νά ἀναζητεῖ ίκανοποίηση ἀλλού. ‘Η διαφορά ἀνάμεσα στή «φωνή» καί τήν «ἀποχώρηση» είναι, γιά νά τό πούμε χωρίς περιστροφές, διαφορά ἀνάμεσα στή στράτευση καί τήν ἀπεμπλοκή, τήν εύθυνη καί τήν ἀδιαφορία. Θά μπορούσαμε νά πούμε

ὅτι, ἃν στήν κατάσταση στήν όποια δρισκόμαστε είναι ἀνάγκη νά κάνουν οἱ ἀνθρωποι τίς φωνές τους νά ἀκουστοῦν, οἱ πολιτικοί μας θεσμοί, καὶ ἡ ἴδεα τοῦ «πολίτη» πού αύτοί προβάλλουν, εύνοοῦν τήν «ἀποχώρηση».

Πράγματι, αύτή ἀκριβῶς είναι καὶ ἡ ἀντίληψη τοῦ πολίτη ώς ἵκανον ποιημένου καταναλωτῆ. Ἀφῆστε νά πάρουν τίς ἀποφάσεις αύτοί πού ξέρουν καὶ αύτοί θά μεριμνήσουν πλήρως γιά τήν εὐημερία σας. Ὁσο γιά σένα, φρόντισε τά πράγματα πού είναι κοντά στό σπίτι σου: διατήρησε τίς οἰκογενειακές ἀξίες. Καὶ ὅμως, εἰδαμε ὅτι τό κλείσιμο μέσα στά τείχη τῆς οἰκογένειας (πού συνήθως ἀκολουθεῖται ἀπό κλείσιμο στό ἀτομικό καβούκι) κάνει νά χάνονται ἀπό τά μάτια μας οἱ περίπλοκες ἀλλά στενές σχέσεις ἀνάμεσα στήν οἰκογενειακή ζωή (ἢ καὶ τήν ἀτομική ζωή) καὶ τή ζωή στούς δημόσιους χώρους, κάνει νά λησμονοῦμε πόσο ἡ δεύτερη καθορίζει τήν πρώτη – καὶ αὐτό συνιστᾶ τήν πιό σοβαρή θλάβη πού ἡ παροῦσα ἰδιωτικοποίηση τῶν ἀνθρώπινων ἐνδιαφερόντων προξένησε στίς εὐκαιρίες ήθικῆς ἀναγέννησης πού παρουσιάστηκαν. Ἐν ἔξετάσουμε τό θέμα ἀπό πιό κοντά, ἡ ὑποτιθέμενη θεραπεία φαίνεται τό ἴδιο ὑποπτη μέ τήν ἀσθένεια.

Παραεῖναι εύκολο νά παρουσιάσουμε τίς ἐλπίδες τῶν ἄλλων ώς ἔάν νά μήν είναι γερά θεμελιωμένες καὶ τίς λύσεις τους ώς ἔάν νά μήν είναι ἀρκετά ρεαλιστικές. Είναι πολύ δύσκολο νά προτείνουμε κάτι πού, κατά τή γνώμη μας, δικαιολογεῖ τήν αἰσιοδοξία ἡ νά προτείνουμε δικές μας λύσεις πού θά ἄντεχαν σέ ἀνάλογη κριτική. Αύτό δέν ὄφελεται στήν ἔλλειψη φαντασίας ἡ καλῆς θέλησης, ἀλλά στό ὅτι ἡ ἴδια ἡ σύγχρονη ἀνθρώπινη κατάσταση χαρακτηρίζεται ἀπό ἀμφιθυμία καὶ κάθε διάγνωση φαίνεται νά ὑποδεικνύει συγχρόνως δύο ἀντίθετες κατευθύνσεις, πρός ἔξελίζεις πού ἡ συμβατότητά τους δέν είναι διόλου προφανής. Κοντολογής, ἡ εὐκαιρία νά ἔξιστορροπηθοῦν οἱ παροῦσες πιέσεις, πού τείνουν νά στερήσουν τόν ἰδιωτικό καὶ τόν δημόσιο διό ἀπό ήθικά κίνητρα καὶ ήθικές κρίσεις, ἔξαρταται τόσο ἀπό τή μεγαλύτερη αύτονομία

τοῦ ήθικοῦ ἔαυτοῦ τῶν ἀτόμων, ὅσο καὶ ἀπό τήν αὐστηρότερη κατανομή τῶν συλλογικῶν εὐθυνῶν. Μέ ὅρους τοῦ ὄρθροδοξοῦ διλήμματος «Τό κράτος ἐναντίον του ἀτόμου» ἡ δυνατότητα αύτή είναι σαφώς ἀντιφατική καὶ ἡ προώθησή τής μοιάζει μέ τήν προσπάθεια νά τετραγωνισθεῖ ὁ κύκλος. Καὶ ὅμως, ἃν μποροῦμε νά συναγάγουμε κάποιο συμπέρασμα ἀπό τήν μέχρι τώρα συζήτησή μας, αύτό είναι ὅτι ἡ ἀντίφαση ἀποτελεῖται ψευδαίσθηση καὶ ὅτι ἡ εύρεως διαδεδομένη ἀκριτη ἀποδοχή αύτῆς τῆς ψευδαίσθησης είναι καὶ ἡ ἴδια προϊόν τῶν τάσεων πού πρέπει νά ἀναθεωρηθοῦν καὶ τῆς ὄρθροδοξῆς σκέψης πού τίς μιμεῖται.

Εἶδαμε ὅτι ὅλα τά ὑποκατάστατα τῶν ἡθικῶν παρορμήσεων καὶ τῆς ἀτομικῆς εὐθύνης γιά τόν Ἀλλο, πού σχεδιάσθηκαν καὶ δοκιμάσθηκαν, ἀπέτυχαν, ἡ, ἀκόμη χειρότερα, κατέληξαν νά ἀκυρώσουν τίς ήθικές προφυλάξεις, χάρις στίς ὅποιες ἡ ἀνθρώπινη δίψα γιά ἔλεγχο καὶ κυριαρχία δέν ἐκφυλίζεται σέ ἀπάνθρωπη ἀγριότητα καὶ καταπίεση. Μποροῦμε τώρα νά ἐπαναλάβουμε, ἀκόμη πιό πειστικά, τά λόγια του Μάξ Φρίς, μέ τά ὅποια ἀνοίξαμε τή συζήτηση: Σπό πέρας τῆς μακρᾶς σύγχρονης πορείας πρός μά κοινωνία πού κυριαρχεῖται ἀπό τή λογική, ἐπιστρέφουμε, ὅσον ἀφορᾶ τούς ὅρους τῆς συνύπαρξής μας, σέ παλιές πηγές ήθικοῦ νοήματος καὶ συντροφικῶν συναισθημάτων, πού μάς καθηδηγοῦσαν στίς ήθικές ἐπιλογές τής καθημερινῆς μας ζωῆς.

Γιά ὅδηγό μας δέν διαθέτουμε ἀδιαμφισβήτητους ἡ οἰκουμενικά ἀποδεκτούς κώδικες καὶ κανόνες. Οἱ ἐπιλογές είναι πάντως ἐπιλογές, καὶ αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ κάθε μία ἀπό αύτές είναι ἐν μέρει αὐθαίρετη, καὶ ὅτι ἡ ἀβεβαίότητα γιά τήν καταλληλότητά τής είναι πιθανό νά ἔκαπολουθεῖ νά ὑφίσταται πολύ καιρό ἀφότου ἔγινε ἡ ἐπιλογή. Ἀντιλαμβανόμαστε τώρα, ὅτι ἡ ἀβεβαίότητα δέν είναι παροδική ἐνθληση, τήν ὅποια μποροῦμε νά διώξουμε ἃν μάθουμε τούς κανόνες, ἃν παραδοθοῦμε στή συμβούλη τῶν εἰδικῶν, ἡ ἃν κάνουμε ἀπλῶς ὅ, τι κάνουν καὶ οἱ ἄλλοι. Ἀντίθετα, είναι μιά μόνιμη συνθήκη τής

ζωῆς μας. Θά μπορούσαμε έπιπλέον νά πούμε ότι: ἀποτελεῖ τό ἕδιο τό ἔδαφος πάνω στό ὅποιο ὁ ἡθικός ἐαυτός ρίζωνε και βλασταίνει. 'Η ἡθική ζωή είναι ζωή διαρκοῦς ἀβεβαιότητας και ἀπαιτεῖται πολύ μεγάλη δύναμη, ἀνθεκτικότητα και ίκανότητα νά ἀντιστέκεται κανείς στίς πιέσεις γιά νά είναι ἡθικός. 'Η ἡθική εὐθύνη είναι ἄνευ ὅρων και κατ' ἀρχήν ἄνευ ὅρων – και γι' αύτό, μπορούμε νά ἀναγνωρίσουμε ἓνα ἡθικό πρόσωπο ἀπό τό ὅ, τι ποτέ δέν ἰκανοποιεῖται ἀπό τήν ἡθική του παρουσία και κατατρώγεται ἀπό τήν ὑποψία ὅτι δέν ἥταν ἀρκούντως ἡθικό.

'Από τήν ἄλλη πλευρά, μά κοινωνία πού δεσμεύει τά μέλη της, ὅπως ἔκανε ἡ ἀρχαία πόλις, στό διαφορετικό ἄλλα και ἐπιτακτικό καθῆκον τῆς μέριμνας και τῆς διαχείρισης τῶν δημόσιων ὑποθέσεων, ὡστε ὁ δημόσιος δίος νά ἀκολουθεῖ τά κριτήρια τῆς δικαιοιστύνης και τῆς σύνεσης, είναι μά κοινωνία πού δέν χρειάζεται οὔτε πειθαρχημένα ὑποκείμενα οὔτε καταναλωτές πού ἀναζητοῦν ἰκανοποίηση ἀπό τίς ὑπηρεσίες πού προσφέρει ἡ κοινωνία: χρειάζεται ἀποφασιστικούς μᾶλλον, και μερικές φορές ἀνένδοτους, ἄλλα πάντα ὑπεύθυνους, πολίτες. Νά είμαστε ὑπεύθυνοι δέν σημαίνει νά ἀκολουθοῦμε τούς κανόνες.. Συχνά, είναι πιθανό νά ἀπαιτεῖται ἀπό μᾶς νά παραβλέψουμε τούς κανόνες ἡ νά ἐνεργήσουμε κατά τρόπο γιά τόν ὅποιο κανείς κανόνας δέν ἔργυσται. Μονάχα μά τέτοια εὐθύνη καθιστά τόν πολίτη θεμέλιο, πάνω στό ὅποιο μπορεῖ νά κτισθεῖ μά ἀνθρώπινη κοινωνία ἀρκούντως ἐπινοητική και στοχαστική, ίκανη νά ἀντιμετωπίσει τίς παρούσες προκλήσεις.

"Ισως... Τίποτα περισσότερο ἀπό ίσως, ἀφοῦ δέν ὑπάρχει καμιμά ἐγγύηση ότι μά τέτοια κοινότητα θά οικοδομηθεῖ πράγματι, και ἀφοῦ δέν ὑπάρχουν ἀλάνθαστοι μέθοδοι πού θά τήν ἔξασφαλσουν. Στήν πραγματικότητα, ἡ μόνη ἔξασφάλιση είναι ἡ ἀδιάκοπη προσπάθεια τῶν ἴδιων τῶν δημιουργῶν της. Κάτι πού θά μπορούσε νά δοηθήσει σέ αὐτή τήν προσπάθεια είναι ἡ συνείδηση τῆς στενῆς σχέσης (και ὅχι ἀντίφασης)

πού ὑπάρχει ἀνάμεσα σέ αὐτόνομους, ἡθικά αὐθύπαρχους και αὐτοδιάθετους (και γι' αὐτό συχνά δυσκολοκυνθέρνητους και ἐνοχλητικούς) πολίτες, και μιάν ἀπολύτως ὡριμη, αὐτοστοχαστική και αὐτορρυθμίζόμενη πολιτική κοινότητα. Μόνο μαζί μπορούν νά ὑπάρξουν, και οι μέν δέν νοοῦνται χωρίς τή δέ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Hanna Arendt, 'Η ἀνθρώπινη κατάσταση (vita activa), μτφρ. Στ. Ροζάνης - Γερ. Λυκιαρδόπουλος, ἔκδ. Γνώση, 'Αθήνα 1986.
 Zygmunt Bauman, *Postmodern Ethics*, 'Οξφόρδη 1993.
 David Campbell & Michael Dillon, *The Political Subject of Violence*, Μάντσεστερ 1993.
 Norbert Elias, *La Société des Individus*, Fayard, Παρίσι 1991.
 Anthony Giddens, *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*, Καίμπριτζ 1992.
 Albert Hirschman, *Exit, Voice and Loyalty: Responses to decline in firms, organizations and states*, Harvard University Press, Καίμπριτζ 1970.
 Thomas Hobbes, *Λεβιάθαν*, μτφρ. Γ. Πασχαλίδης, Αἴγ. Μεταξόπουλος, Γ. Δημητραχόπουλος, ἔκδ. Γνώση, 'Αθήνα 1989.
 Hans Jonas, *The Imperative of Responsibility, In Search of an Ethics for the Technological Age*, The University of Chicago Press, Σικάγο & Λονδίνο 1984.
 Marshall McLuhan & Quentin Fiore, *The Medium is the Message*, ἐπ.
 Jerome Agel, Bantam Books, N. Υόρκη 1967.
 Richard J. Mouw & Sander Griffioen, *Pluralism and Horizons: An Essay in Christian Public Philosophy*, Grand Rapids 1993.
 Stanley Milgram, *Obedience to Authority: An Experimental View*, Tavistock, Λονδίνο 1974.
 Geoff Mulgan, *Politics in an Antipolitical Age*, Καίμπριτζ 1994.
 John Rawls, *A Theory of Justice*, Harvard University Press, 1971.

ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΜΟΝΟΙ: Η ΗΘΙΚΗ ΜΕΤΑ ΤΗ ΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑ

Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης.

Michael Schluter and David Lee, *The R factor*, Λονδίνο 1993.

Judith Squires (επ.), *Principled Positions: Postmodernism and the Re-discovery of Value*, Λονδίνο 1993.

Arne Johan Vetlesen, *Perception, Empathy and Judgment: An Inquiry into the Preconditions of Moral Performance*, Pennsylvania, 1994.

Peter Wagner, *A sociology of Modernity: Liberty and Discipline*, Λονδίνο 1994.

Max Weber, "Bureaucracy" (1922), σσ. 196-244, στό Max Weber: *Essays in Sociology*, μτφρ.-έπ., H.H. Gerth και C.W. Mills, Oxford University Press, N. Υόρκη 1946.

Tony Wright, *Citizens and Subjects; An Essay on British Politics*, Λονδίνο 1994.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ZYGMUNT BAUMAN ΚΑΙ
ΠΑΛΙ ΜΟΝΟΙ: Η ΗΘΙΚΗ ΜΕΤΑ ΤΗ ΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΑΠΟ
ΤΟΝ Μ. ΛΕΟΝΤΑΚΙΑΝΑΚΟ ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗ-
ΚΕ ΑΠΟ ΤΟΝ Π. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΤΟΝ
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 1998 ΓΙΑ ΔΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΕΡΑΣΜΟΣ